

ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

ΕΝΑ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΡΝΑΚΟΒΑΣ
(ΧΦ 1 ΜΟΝΗΣ ΒΑΡΝΑΚΟΒΑΣ)

ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΗΣ «ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ»
ΤΟΜΟΣ 11, ΤΕΥΧΟΣ Β΄



ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1979

ΕΝΑ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΡΝΑΚΟΒΑΣ

(ΧΦ 1 ΜΟΝΗΣ ΒΑΡΝΑΚΟΒΑΣ)

ΤΟΥ

ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

Σε παλιότερη ένασχόλησή μου με όρισμένα ζητήματα βυζαντινής τοπογραφίας στην περιοχή της κοιλάδας του ποταμού Μόρνου¹ μου δόθηκε η ευκαιρία να αναδιφίσω στα αρχεία της μονής Βαρνάκοβας², στην οποία σώθηκαν και φυλάσσονται αξιόλογα έγγραφα των χρόνων της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας³. Συνέπεσε τότε η έπιστημονική δραστηριότητα στην παλαιογραφική έρευνα του μακαρίτη καθηγητή Γ.Τ.Κολία⁴ να περιλάβει στο πρόγραμμά της και τη μονή Βαρνάκοβας. Ένα ειδικό συνεργείο από έπιστήμονες και τεχνικούς

1. Βλ. ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ, «Ζητήματα ιστορίας ενός βυζαντινού ναού κοντά στο Εὐπάλαιο Δωρίδος», *Βυζαντινά* 10 (1978) 9-50.

2. Για τη μονή Βαρνάκοβας βλ. γενικά: Ν. ΣΟΛΩΜΟΥ, «Έκ τῶν Δωρικῶν. Μονὴ Βαρνάκοβας», *Παρουσὸς* 1 (1877) 681-688 (= *Έστία* 4 (1877) 682-686). ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας καὶ οἱ ἐν αὐτῇ ὑποτιθέμενοι τάφοι τῶν αὐτοκρατόρων Ἀλεξίου καὶ Μανουὴλ τῶν Κομνηνῶν», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 6 (1909) 382-392 (στο ἐξῆς ἡ παραπομπή, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας»). ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας*, "Έκδοσις τῆς ἐν Ἀθήναις Δωρικῆς Ἀδελφότητος, Ἀθῆναι 1922 (στο ἐξῆς, ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*). Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Ἱερὰ Μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἢ Ἐπιλεγομένη Βαρνάκοβα...*, "Αμφισσα 1957 (στο ἐξῆς, Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*). Βλ. ἀκόμη, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἱστορικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία* 3, 1963, στ. 641-643, λ. Βαρνάκοβας μονή.

3. Για τὰ έγγραφα αὐτὰ βλ. σχετικὰ στὰ ἀκόλουθα δημοσιεύματα: ΔΙΟΓ. ΞΑΝΑΛΑΤΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς ἐν Δωρίδι ἱερᾶς μονῆς Βαρνάκοβας», *Ἑλληνικά* 11 (1939) 13-66 (στο ἐξῆς, Δ. ΞΑΝΑΛΑΤΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα»). Γ. Τ. ΚΟΛΙΑ, «Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν ἐρευνῶν ἐν ταῖς Ἱ. μοναῖς Προουσοῦ Εὐρυτανίας καὶ Βαρνακόβης Δωρίδος κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους 1967», *Ἐπετηρὶς Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 1 (1968) 658-660 (στο ἐξῆς, Γ. Τ. ΚΟΛΙΑ, «Ἐκθεσις»). Ι. Ν. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἔγγραφα τῆς ἐν Δωρίδι μονῆς Βαρνάκοβας», *Ἐπετηρὶς Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 2 (1970) σ. 473-531 (στο ἐξῆς, Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἔγγραφα»).

4. Γ. Τ. ΚΟΛΙΑ, «Ἐκθεσις», σ. 653 έ.

ανάλαβε την ταξινόμηση και τη μικροφωτογράφιση όλων των έγγραφων που υπήρχαν στη μονή.

Ἡ πιὸ ὀργανωμένη μέχρι σήμερα στὴ μονὴ αὐτὴ ἀποστολὴ δὲν ἄρρηξε νὰ ἀποδώσει πλούσια ἐπιστημονικὴ συγκομιδὴ μὲ τὴ δημοσίευση, σὲ μιὰ πρώτη φάση, τῶν λεγομένων *ἐνετικῶν ἐγγράφων* τῆς μονῆς ἀπὸ τὸν Ἱ.Γ.Γιαννόπουλο⁵. Ἡ δημοσίευση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα, γιὰ τὸν ἱστορικὸ ἐρευνητὴ τῆς περιοχῆς Ναυπάκτου τῶν χρόνων τῆς Δεύτερης Ἑνετοκρατίας, ἓνα πολὺ σημαντικὸ γεγονὸς. Τὰ ἐγγραφα, ποὺ ἀναφέρονται σὲ θέματα ἐνοικιάσεων ἀπὸ τὴ μονὴ ἢ καὶ παραχωρήσεων κτημάτων πρὸς τὴ μονὴ Βαρνάκοβας, χρησιμεύουν ὡς πηγὲς γιὰ τὴν τοπικὴ ἱστορία καὶ τὴ μελέτῃ τῆς εὐρύτερης πολιτικῆς τῶν Βενετῶν πρὸς τὸ ὑπόδουλο ἑλληνικὸ στοιχεῖο.

Ἡ ὑπόσχεση^{5α} νὰ ἐξετάσω διεξοδικότερα τὸ κείμενο ποὺ περιέχεται στὸ χφ 1⁶ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας καὶ εἶναι γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα⁷, ὑπαγορεύτηκε κυρίως ἀπὸ τὴν προβληματικὴ του καὶ τοὺς ἀκόλουθους λόγους:

α) ἀπὸ τὴν ὑποψία ὅτι τὸ κείμενο ἀνῆκε ἀρχικὰ στὸ σύνολο τῶν *ἐνετικῶν ἐγγράφων* τῆς μονῆς, θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔγινε, ὅσο ξέρω, ὡς σήμερα λόγος.

β) ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς πλαστότητας καὶ τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου, ποὺ παρέμεναν ἀξεδιάλυντα,

γ) ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους ἐνὸς χειρογράφου ποὺ περιέχει μετάφραση σὲ ἰταλικὴ γλῶσσα τοῦ κειμένου τοῦ Χρονικοῦ⁸, γεγονὸς ποὺ ἀνταποκρινόταν ἄμεσα στὴν ὑπόνοια ὅτι τὸ κείμενο τοῦ χφ 1 τῆς Βαρνάκοβας σχετίζεται μὲ τὴν περίοδο τῆς

5. Βλ. Ἱ. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικὰ ἐγγραφα», σ. 473-531.

5α. Βλ. *Βυζαντινὰ* 10 (1978) 35, σημ. 71.

6. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ νομιζόταν ὡς τελευταῖα χαμένο (βλ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα* σ. 135, σημ. 1 καὶ σ. 111 σημ. 2). Ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς, ἀρχιμανδρίτης Ἀμβρόσιος Γεωργακός, εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μὲ πληροφορήσει γιὰ τὴν ἐπανεύρεση τοῦ χειρογράφου καὶ νὰ τὸ θέσει ὑπόψη μου. Τοῦ ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τίς εὐχαριστίες μου.

Μὲ τὴ συστηματικὴ ταξινόμηση καὶ καταγραφὴ τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες τοῦ Κόλῳα περιέλαβαν τὸ χφ Α' στὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς Βαρνάκοβας (βλ. Γ. Τ. ΚΟΛΙΑ, «Ἐκθεσις», σ. 659).

7. Βλ. H. BUCHON, *Recherches Historiques sur la Principauté Française de Morée et ses Hautes Barronies...*, Paris 1845, σ. LXXXV-LXXXVI.

8. Τὸ χειρόγραφο βρίσκεται σήμερα στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, στὸ φάκελο 96 τῶν Μοναστηριακῶν ἐγγράφων [βλ. *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, (Βιβλιοθήκη Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, 11) τόμ. 1, ἐπιμέλεια Κ. Α. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, Ἀθῆναι 1972, σ. 321], χωρὶς ἰδιαίτερη ἀρίθμηση.

Δεύτερης Ἐνετοκρατίας στήν περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου⁹.

Μὲ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ τελευταίου χειρογράφου θεώρησα ἀναγκαῖο νὰ ἐξετασθεῖ τὸ ὅλο πρόβλημα τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου, σκόπιμο νὰ δοθεῖ μιὰ παράλληλη ἔκδοση τῆς ἰταλικῆς μετάφρασης καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου καὶ νὰ συζητηθοῦν ὀρισμένα ζητήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ πρόβλημά τους.

Ἡ ἰδιουτυπία τοῦ κειμένου καθόρισε οὐσιαστικά καὶ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθήθηκε στήν πορεία τῆς ἐργασίας. Ἔτσι, σ' ἓνα πρῶτο μέρος ἐξετάζονται ἡ χειρόγραφη παράδοση, τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ θέμα τῆς προέλευσης τῶν εἰδήσεων τοῦ κειμένου, ἡ ταύτιση καὶ ἡ πλαστότητά του ὡς ἐγγράφου· σ' ἓνα δεύτερο μέρος γίνεται παράλληλη ἔκδοση τῶν δύο κειμένων καὶ ἀκολουθοῦν ὀρισμένα σχόλια πάνω σὲ ἱστορικὰ ἢ τοπογραφικὰ θέματά τους.

Μιὰ διευκρίνιση: γιὰ τὸ κείμενο τοῦ χφ 1 τῆς μονῆς Βαρνάκοβας ποὺ ἐπιγράφεται «Μετάγραφαις ἐβγαλμένη ἀπὸ ταῖς κολόνας τῆς ἐκκλησίας τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, τῆς ἐπονομαζομένης Βαρνάκοβα, πλησίον τῆς πόλεως Ναυπάκτου», χρησιμοποίησα καὶ παλιότερα τὸ συντομευμένο τίτλο *Μετάγραφαις* γιὰ πρακτικοὺς λόγους^{9α}. Χρησιμοποιῶ καὶ τώρα τὸν ἴδιο τίτλο μὲ τὸν ὁποῖο ἀναφέρομαι ἀποκλειστικά στὸ κείμενο ποὺ μᾶς παραδόθηκε στήν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Θεωρῶ ὥστόσο ἐνάλληλη τὴν ἔννοια τοῦ ὅρου *Μετάγραφαις* στήν ἔννοια τῆς λέξης *Χρονικό*, ἕναν ὅρο ποὺ καλύπτει γενικότερα τὴ συνολικὴ παράδοση τοῦ κειμένου.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

Α'. (ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ Α=ΧΦ 1 ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΡΝΑΚΟΒΑΣ)

Α (ΜΟΝΗΣ ΒΑΡΝΑΚΟΒΑΣ)

Χαρτ.0.227 X 0.154

Ἀρχές 19ου αἰ.

Βιβλιοθήκη μονῆς Βαρνάκοβας¹⁰

φφ.4

Περιέχει μόνο τὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ τῆς *Μεταγράφειας*

Κατάσταση τοῦ χειρογράφου. Ἡ διατήρηση τοῦ χειρογράφου εἶναι

9. Γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στήν περιοχὴ κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους βλ. τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Κων. Ντοκου, *Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἐνετοτουρκικὸν Πόλεμον (1684-1699) καὶ ὁ Σαλῶνων Φιλόθεος*, Ἀθῆναι 1975.

9α. Βλ. *Βυζαντινά* 10 (1978) 35.

10. Βλ. Γ. Τ. ΚΟΛΙΑ, «Ἐκθεσεις», σ. 659.

άρκετὰ ἱκανοποιητική. Ἐλάχιστη φθορὰ παρατηρεῖται στὴ μέση τοῦ χειρογράφου ποὺ φαίνεται ὅτι τὸ δίπλωμα τοῦ χαρτιοῦ σ' αὐτὸ τὸ σημείο ἐπέφερε ὀρισμένες ἀλλοιώσεις στὰ γράμματα, ἐκεῖ ὅπου συνέπεσε ἡ δίπλωση μὲ τὸ στίχο τῆς γραφῆς. Στὴ ράχη, ἐκεῖ ποὺ μὲ τὸ δίπλωμα τῶν φύλλων σχηματιζόταν γωνία, τὸ χαρτί παρουσίασε μικρὸ ἄνοιγμα μὲ σχετική ὑγραση.

Ἡ συρραφή τῶν φύλλων ἔγινε πρόχειρα μὲ κλωστή. Παρατηρεῖται ἐπίσης κάποια στερέωση στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τελευταίου φύλλου ποὺ ἔγινε μὲ τὴ χρῆση λωρίδων ἀπὸ διαφορετικὸ νεότερο λεπτὸ χαρτί.

Ἡ ἀρίθμηση τῶν τεσσάρων φύλλων (ἐνὸς δισσοῦ) ἔγινε ἀπὸ τοὺς καταλογγράφους στὸ ἄνω δεξιὸ μέρος τῶν φύλλων recto, μὲ μολύβι. Στὸ φ.1 περιέχεται μόνο ἡ ἐπιγραφή τοῦ κειμένου. Τὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ φ.2 καὶ συνεχίζεται ὡς τὴ μέση περίπου (στίχο 13) τοῦ φ.4. Τὰ φφ.1^ν καὶ 4^ν εἶναι τελείως ἄγραφα.

Ἡ ἀρίθμηση τῶν στίχων τοῦ χειρογράφου ἔχει ὡς ἑξῆς: φ.1στ.7, φ.1^ν λευκό, φ.2στ.18, φ.2^ν στ.19, φ.3στ.20, φ.3^ν στ.19, φ.4στ.13, φ.4^ν λευκό.

Ὁ χάρτης, ἂν καὶ παχύς, παρουσιάζει στὸ φῶς ὁμοιογένεια καὶ πυκνότητα. Ἀνήκει στὸ εἶδος ἐκεῖνο τοῦ χάρτου ποὺ παρουσιάζεται στὴ μιὰ του ὀψη σκληρὸς καὶ στιλπνὸς καὶ στὴν ἄλλη σχηματίζει κάπως ἀνώμαλη, πορρώδη ἐπιφάνεια. Οἱ ὑδάτινες γραμμές, ποὺ διατάσσονται κατὰ μῆκος τοῦ χειρογράφου, παράλληλες, ἀπέχουν μεταξύ τους 3 ἐκ. τοῦ μέτρου. Δὲ διακρίνεται ὑδάτινο σημεῖο στὰ τέσσερα σωζόμενα φύλλα τοῦ χειρογράφου. Ἡ ποιότητα ὅμως καὶ ἡ κατεργασία τοῦ χαρτιοῦ προδίδουν τὴ δυτικὴ του προέλευση.

Ἡ μελάνη στὴ γραφή εἶναι μαύρη. Ἀπουσιάζει ἐντελὼς ἡ ἐρυθρογραφία. Στὸ τέλος τοῦ φ.4 καὶ μὲ διαφορετικὴ μελάνη, στὸ χρῶμα τοῦ μενεξέ, γράφτηκε ἡ διόρθωση τῆς χρονολογίας ποὺ φέρεται ὡς χρονολογία πρωτογραφῆς μέσα στὸ κείμενο.

Ἡ γραφή¹¹, ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη, στρογγυλὴ μὲ ἐλαφριά κλίση πρὸς τὰ δεξιὰ, δείχνει ἔργο καλλιγράφου. Μὲ μεγαλογράμματη γραφή σημειώνονται τὰ ἀρχικὰ τῶν λέξεων ποὺ βρίσκονται στὴν κεφαλὴ καθεμιᾶς παραγράφου καθὼς καὶ τὸ ἀρχικὸ τῶν κυρίων ὀνομά-

11. Εἶναι εὐνόητο ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ σύγκριση τῆς γραφῆς τοῦ χειρογράφου μὲ τὴ γραφὴ τῶν συλλογῶν πανομοιότυπων χειρογράφων (βλ. γι' αὐτὲς στὴν ἑλληνικὴ ἐκδοσι τῆς *Εἰσαγωγῆς* στὴν *Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία* τοῦ Ε. ΜΙΟΝΙ, μτφρ. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, Ἀθήναι 1977, σ. 21-24) οὔτε καὶ μὲ τὰ παραδείγματα τῆς γραφῆς τῶν ἐγγράφων (ὁ.π., σ. 24).

των μέσα στο κείμενο. Τò ἀρχικὸ Ε (φ.2), ἂν καὶ παρουσιάζεται μεγαλύτερο σὲ μέγεθος, εἶναι λιτό. Ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς γραφῆς εἶναι ἡ ἐκδηλῆ προσπάθεια τοῦ καλλιγράφου νὰ μιμηθεῖ παλιότερα πρότυπα γραφῆς ποὺ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὰ στοιχεῖα τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων τοῦ 17ου αἰώνα. Τοῦτο διακρίνεται στὸ ὅλο ὕφος τῆς γραφῆς ἢ στὴν ἀρχαιοπρέπεια τῶν βραχυγραφιῶν, σὲ λέξεις π.χ. ποὺ τελειώνουν σὲ -ος, -ον ἢ στὴν ἀπόδοση τῆς διφθόγγου -ου στὸ τέλος τῶν λέξεων. Παρατηρεῖται ἐπίσης κάποια προσπάθεια γιὰ τὴν ἀπόδοση ὀρισμένων σημείων μὲ σχολαστικὴ φροντίδα. Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας, ὁμοίομορφος ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος στὸ μικρὸ κείμενο, ἀνήκει στὸν ἴδιο γραφέα. Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ἡ γραφὴ μιᾶς σημείωσης στὸ φ.4, μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν ἀριθμῶν 6702 καὶ 5508 σύμφωνα μὲ τὸ σχῆμα στὴν πράξη τῆς ἀφαίρεσης καὶ τὸ ἀποτέλεσμα 1194 μὲ τὴν προσθήκη στὸ πλάι καὶ οὐχὶ 1212, ἀνήκει σὲ μεταγενέστερο χέρι τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα μας.

Προβληματικὴ φαίνεται μιὰ σημείωση ποὺ βρίσκεται στὸ κάτω δεξιὸ μέρος τοῦ φ.1 τοῦ χειρογράφου. Κάποια προσπάθεια γιὰ τὴ μεταγραφὴ τῶν σημείων δείχνει: $\alpha\theta\gamma\theta' = 1679$. Διαπιστώνει κανεὶς στὸν τρόπο γραφῆς ἓνα χαρακτήρα δειλίας τοῦ γραφέα, σὰν νὰ προσπαθεῖ νὰ ἀντιγράψει κάτι ποὺ καὶ ὁ ἴδιος δὲν εἶναι βέβαιος γιὰ τὸ τί δηλώνει· γι' αὐτὸ τὰ γράμματα ἐμφανίζονται χωρὶς σταθερότητα, γραμμένα βιαστικά μὲ χαρακτήρα παιδικοῦ ἰχνογραφήματος. Δὲν ἀποκλείεται ἡ σημείωση αὐτή, ποὺ ἀνήκει μᾶλλον στὸ χέρι τοῦ γραφέα τοῦ χφ1, νὰ ἀντιγράφει κάποια προγενέστερη παρόμοια χρονολογικὴ ἔνδειξη ἐνὸς χ ἀντιγράφου ἢ πρωτοτύπου.

Χρονολόγηση. Ὁ Ἄν. Ὁρλάνδος ποὺ ἔλαβε ὑπόψη του τὸ Χρονικὸ στὴ σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς Βαρνάκοβας τὸ χαρακτήρισε ὡς ἔγγραφο *μεταγενέστερον*¹², χωρὶς ὅμως νὰ προσδιορίζει πόσο μεταγενέστερο θεωρεῖ τὸ χειρόγραφο ἀπὸ τὸ ἀμέσως προηγούμενο κείμενο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται καὶ ποὺ τὸ τοποθετεῖ στὸν ΙΗ' αἰ¹³.

Πρόσφατα ὁ Γ.Τ.Κόλιας, στὴν ἀνακοίνωση γιὰ τὰ πιὸ σημαντικὰ εὐρήματα τῆς παλαιογραφικῆς ἀποστολῆς στὴ μονὴ Βαρνάκοβας, χρονολογεῖ τὸ χφ Α γενικὰ στὸν 17ο αἰ¹⁴. Εἶναι ἄγνωστο ποῦ βασίστηκε ἡ γενικὴ χρονολόγηση ποὺ δίνεται στὴ σύντομη ἀνακοίνωση

12. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 8.

13. Ὁ.π., σ. 7.

14. Γ. Τ. ΚΟΛΙΑ, «Ἐκθεσις», σ. 659.

του Κόλια. Δέν είναι βέβαιο ἂν ἡ σημείωση πού βρίσκεται στό κάτω δεξιό μέρος τοῦ φ.1 τοῦ χφ Α θεωρήθηκε ὡς χρονολογία γραφῆς τοῦ κειμένου.

Ὅμως κάποια ἰδιαίτερη προσοχή στὸν τρόπο γραφῆς τοῦ ὅλου κειμένου καὶ στό γεγονός ὅτι γίνεται χρήση πέννας κονδυλοφόρου, πού εἶναι εὐκόλο νά διαπιστωθεῖ στις ἐναλλαγές τοῦ πάχους τῶν γραμμῶν πάνω στά γυρίσματα τῆς γραφῆς, πείθει ὅτι πρόκειται γιά τρόπο γραφῆς πού συνηθίζεται ἀπό τις ἀρχές τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα ¹⁵.

Ἱστορία. Στά 1845 ὁ H. Buchon δημοσίευσε τὸ κείμενο τῆς *Μεταγράφως*, βασισμένος σ' ἓνα ἀπόγραφο τοῦ L. Ross ἀπὸ χειρόγραφο τῆς μονῆς Βαρνάκοβας. Τὸ κείμενο χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὸν ἐκδότη του ὡς *Χρονικὸ* (Annexe) καὶ τοποθετήθηκε στη σειρά μερικῶν ἄλλων κειμένων τὰ ὁποῖα ὁ Buchon χρησιμοποίησε ὡς πηγές γιά τὴν ἱστορία τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴν περίοδο τῆς Φραγκικῆς κυριαρχίας ¹⁶.

Ὁ L. Ross ¹⁷, Γερμανὸς ἀρχαιολόγος πού ἦρθε στὴν Ἑλλάδα τὸ ἔτος 1833, διορίστηκε ἔφορος ἀρχαιοτήτων Πελοποννήσου κι ἔγινε στὰ 1837 καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν, ἐπισκέφτηκε τὴ μονὴ Βαρνάκοβας κατὰ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὴν Ἑλλάδα (1833-1844). Ὁ Ross εἶδε καὶ ἀντέγραψε τὸ κείμενο τῆς *Μεταγράφως*, παίρνοντας μαζί του τὸ ἀπόγραφο πού παραχώρησε στὸν Buchon στὴν Ἀθήνα.

Στὸ ἀπόγραφο τοῦ Ross, κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ, βρίσκταν ἡ ἀκόλουθη σημείωση:

Τὰ ἀντίγραφα ταῦτα ἀντεγράφησαν, ὡς διηγοῦνται οἱ μοναχοί, ἀπὸ τὰς τετραγώνους στήλας τῆς ἐκκλησίας, αἱ ὁποῖαι ἦτον ἀνέκαθεν τῆς κτίσεως τῆς ἐκκλησίας γεγραμμένα ¹⁸.

15. Βλ. πρόχειρα, *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, τόμ. Η', σ. 709, λ. γραφίς. Στὸν καθηγητὴ κ. Λίνο Πολίτη, πού εἶχε τὴν καλοσύνη νά δεῖ φωτοαντίγραφα τοῦ χφ Α καὶ νά μοῦ δώσει χρήσιμες ὁδηγίες πάνω στά χρονολογικά ζητήματα τοῦ χειρογράφου, ἐκφράζω τις θερμὲς εὐχαριστίες μου. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω καὶ στὸν καθηγητὴ κ. Εὐδοξο Θ. Τσολάκη γιά τις πολύτιμες συμβο(υ)λές του, στὸν ἐπιμελητὴ κ. Ἄν. Λῶλο πού εἶδε, σὲ κάποια φάση, τὸ χειρόγραφό μου καθὼς καὶ στὸ συνάδελφο κ. Π. Φάκλαρη γιά τὴν πρόθυμη βοήθειά του.

16. H. BUCHON, *Recherches Historiques*, σ. LXXXV.

17. Γιά τις δραστηριότητες τοῦ L. Ross κατὰ τὴν περίοδο τῆς παραμονῆς του στὴν Ἑλλάδα βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΚΟΚΚΟΥ, *Ἡ Μέρμυρα γιά τις Ἀρχαιοτήτες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ Πρῶτα Μοναστεῖα*, Ἀθήνα 1977, σ. 74-77, ὅπου καὶ εἰδικότερη βιβλιογραφία.

18. H. BUCHON, *Recherches Historiques*, σ. LXXXVI.

Δὲ γνωρίζουμε ἂν ἡ σημείωση αὐτὴ ἀνῆκε στὸ χειρόγραφο ἢ ἦταν προσθήκη τοῦ Ross, γιατί κάτι τέτοιο δὲ διασαφηνίζεται ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Buchon: *Au bas de ces extraits se trouve cette note dans la copie que m'a donnée à Athènes M. Ross*¹⁹.

Ἄν ἡ σημείωση δὲν εἶναι προσθήκη τῶν μοναχῶν ἢ τοῦ Ross, πράγμα πολὺ πιθανὸ ἂν συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὸν τρόπο πού αὐτὴ παρατίθεται στὴν ἔκδοση Buchon, τότε πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος εἶδε κι ἀντέγραψε κείμενο ἀπὸ κάποιο ἄλλο χειρόγραφο, ἄγνωστο σὲ μᾶς σήμερα. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ἡ σημείωση θὰ ὑπῆρχε στὸ χειρόγραφο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντέγραψε ὁ Ross καὶ θὰ πρέπει νὰ πέρασε κάποτε κατὰ τὴ διαδικασία παραγωγῆς πολλαπλῶν ἀντιγράφων ὡς ἐπεξηγηματικὴ σημείωση γιὰ τὴν προέλευση τοῦ κειμένου. Πρὸς τὴν ἄποψη αὐτὴ πάντως ὀδηγεῖ ἡ χρῆση τοῦ πληθυντικοῦ «τὰ ἀντίγραφα ταῦτα...» τοῦ ἀπογράφου Ross.

Ἡ μεταγενέστερη παράδοση τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων δὲν προσθέτει τίποτε σημαντικὸ στὴ διερεύνηση τοῦ προβλήματος. Ὁ Σάθας ἀνατυπώνει ἀπλῶς τὴν ἔκδοση Buchon χωρὶς νὰ τὴ μνημονεύει²⁰. Τὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα πὺ προτάσσεται στὸ κείμενο²¹ διατυπώνεται μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε ὁ ἀναγνώστης μένει μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Σάθας εἶδε κι ἀντέγραψε τὸ κείμενο ἀπὸ τὰς στήλας τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὑπάρχει διχογνωμία στὸ ἐρώτημα ἐὰν ὁ Σάθας ἐπισκέφτηκε ποτὲ τὴ Βαρνάκοβα²².

Ὁ Καλονάρος, ἂν καὶ μνημονεύει τίς δύο προηγούμενες ἐκδόσεις τοῦ κειμένου, ἀνατυπώνει ὅμως οὐσιαστικὰ τὴν ἀμέσως προγενέστερη ἔκδοση τοῦ Σάθα μὲ ὀρισμένες ἀλλαγές στὴ μορφή τοῦ κειμένου καὶ ἱστορικὰ σχόλια πὺ βασίζονται γενικὰ στὶς παρατηρήσεις τοῦ Ὁρλάνδου²³. Πρῶτος ὁ Καλονάρος διατύπωσε γιὰ τὸ κείμενο τὸ ἐρώτημα *μήπως πρόκειται περὶ σημειώματος πολὺ μεταγενεστέρου*, τονίζοντας παράλληλα ὅτι ὁ ἴδιος δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ, κατὰ τὴ διάρκεια ἐπιτό-

19. Ὁ.π.

20. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Χρονικὸν Ἀνέκδοτον τοῦ Γαλαξειδίου...*, Ἀθῆναι 1865, ἀνατ. Ἀθῆναι 1962, σ. 42-44.

21. Ὁ.π., σ. 42.

22. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβα*, σ. 9, σημ. 2. Πρβλ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, σ. 114, σημ. 3.

23. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, σ. 135-139. Γιὰ τὴ διαπίστωση ὅτι ὁ Καλονάρος ἔλαβε ὑπόψη του μόνο τὴν ἔκδοση Σάθα βλ. τίς ἀντιστοιχίες τῶν σφαλμάτων στὸ ὑπόμνημα τοῦ κειμένου πὺ ἐκδίδεται στὸ τέλος.

πιας έρευνας, σχετικό έγγραφο ή ανάλογο σημείωμα ούτε στα αρχεία ούτε στα βιβλία της μονής Βαρνάκοβας ²⁴.

²Εκδόσεις. 1. H. Buchon, Paris 1845. Πλήρη βιβλιογραφική παραπομπή βλ. στη σημ. 7 έδω.

2. K.N.Σάθα, Αθήναι 1865, βλ. σημ. 20 έδω.

3. Π.Π.Καλονάρου, Αμφισσα 1957, βλ. σημ. 23 έδω.

Πίνακες. Δείγματα γραφής βλ. στούς πίν. 1—6.

Β'. (ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΩΝ ΓΕΝΙΚΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ)

Β (ΓΕΝΙΚΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ)

Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, Μοναστηριακά έγγραφα²⁵

Χαρτ. 0.227 X 0.154

φφ.4

Αρχές 19ου αί.

Περιέχει μόνο την ιταλική μετάφραση του Χρονικού

Κατάσταση του χειρογράφου. Η διατήρηση του χφ Β είναι καλή. Παρατηρείται και στο χειρόγραφο αυτό ή δίπλωση στο ίδιο ακριβώς σημείο που είδαμε στο χφ Α. Το δίπλωμα του χαρτιού επέφερε κι έδω ανάλογες φθορές στα γράμματα και κάποια κύρτωση. Το χειρόγραφο έχει υποστεί υγράνσεις στο πάνω μέρος της δεξιάς γωνίας, λιγότερο στην αριστερή και στη μέση του, που ποτίζουν όλα τα φύλλα.

Τα δύο φύλλα, τοποθετημένα τó ένα πάνω στο άλλο, όπως γίνεται και στο χφ Α, είναι συρραμμένα πρόχειρα με κλωστή και τó ράψιμο παρουσιάζεται κάπως άδέξιο.

Λείπει ή αρίθμηση τών τεσσάρων φύλλων. Αύτη όμως ακολουθεί όμοιότροπα τó χφ Α. Στο φ.1 υπάρχει μόνο ή έπιγραφή τού κειμένου. Τó φ.1^v είναι λευκό. Από τó φ.2 ως τó φ.3^v (στ.12) περιέχεται συνεχόμενο τó κείμενο τής μετάφρασης τού Χρονικού. Τó υπόλοιπο μισό τού φ.3^v, καθώς και τó φ.4, είναι τελείως λευκά. Στο φ.1 τó κείμενο τής έπιγραφής εκτείνεται σε πέντε στίχους.

24. Ό. π., σ. 135, σημ. 1.

25. Αισθάνομαι τήν ανάγκη νά ευχαριστήσω και από τή θέση αύτη τή Διεύθυνση και τó προσωπικό τών Γενικών Αρχείων τού Κράτους, που πρόθυμα με διευκόλυναν στήν έρευνα και μου παραχώρησαν φωτοαντίγραφα τού χφ Β.

Ἡ ἀρίθμηση τῶν στίχων στὰ ὑπόλοιπα φύλλα εἶναι ἡ ἀκόλουθη:
φ.2 στ.21, φ.2^ν στ.20, φ.3 στ.21, φ.3^ν στ.12.

Ὁ χάρτης τοῦ χφ Β εἶναι τῆς ἴδιας ποιότητος καὶ κατεργασίας μ' ἐκεῖνον τοῦ χφ Α. Οἱ μικροδιαφορὲς στὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, ὅπως π.χ. ἡ λευκότηता τοῦ χφ Β στὴ σύγκριση μὲ τὸ χφ Α, ὀφείλονται στὶς συνθήκες διατήρησης τῶν δύο χειρογράφων σὲ διαφορετικὸ περιβάλλον. Οἱ ὑδάτινες γραμμὲς διατάσσονται κι ἐδῶ κατὰ μήκος τοῦ χειρογράφου, παράλληλες σὲ ἀπόσταση 3 ἐκ. τοῦ μέτρου. Δὲ διακρίνεται πούθενά στὸ σύνολο τῶν φύλλων ὑδατόσημο.

Ἡ μελάνη εἶναι μαύρη μὲ κάποια ἀραιώση τοῦ χρώματος σὲ σημεῖα (ξάσπρισμα) ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ χρόνου. Στὸ φ.1, πάνω καὶ δεξιὰ, ὁ ἀριθμὸς 408 εἶναι γραμμένος μὲ μελάνη στὸ χρῶμα τοῦ μενεξέ. Ἀμέσως χαμηλότερα καὶ ἀριστερὰ γράφτηκε ὁ ἀριθμὸς 12008 μὲ μαύρη μελάνη. Ἀνῆκουν προφανῶς αὐτὲς οἱ ἀριθμήσεις στὶς Γραμματεῖες διακίνησης τῶν ἐγγράφων.

Ἀπουσιάζει στὸ φ.4 ἡ διόρθωση τῆς χρονολογίας 1212 καθὼς καὶ ἡ προβληματικὴ ἔνδειξη ,α χ ο θ', πού συναντήσαμε στὸ φ.1 τοῦ χφ Α.

Ἡ γραφὴ εἶναι καὶ στὸ χφ Β ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη, στρογγυλόσχημη μὲ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἄν καὶ ἀποδίδει ἰταλικὸ κείμενο, παρουσιάζει ἐκπληκτικὴ ὁμοιότητα μὲ τὴ γραφὴ τοῦ χφ Α^{25α}. Μὲ σημεῖα τῆς μεγαλογράμματης δηλώνονται στὴν ἀρχὴ τῶν περιόδων τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν λέξεων καὶ ἐκεῖνα τῶν κυρίων ὀνομάτων μέσα στὸ κείμενο. Τὸ ἀρχικὸ ἐπίτιτλο μειονεκτεῖ σὲ καλλιτεχνικὴ ἀπόδοση μπροστὰ στὸ ἀντίστοιχο ἀρχικὸ τοῦ χφ Α.

Ἡ ὁμοιότητα τῶν χφφ Α καὶ Β στὶς διαστάσεις, στὴ συρραφὴ τῶν φύλλων, στὴ μορφή καὶ στὴν ποιότητα τοῦ χάρτου, δείχνει ὅτι τὰ δύο χειρόγραφα ἔχουν κοινὴ προέλευση. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κείμενο τοῦ χφ Β εἶναι πιστὴ μετάφραση τοῦ κειμένου τοῦ χφ Α καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς γραφῆς τῶν χφφ Α καὶ Β εἶναι ὁμοίотροπος, ὁδηγοῦν ἀνεπιφύλακτα στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ γραφέας τοῦ χφ Β εἶναι ὁ ἴδιος πού ἐπιμελήθηκε καὶ τὴ γραφὴ τοῦ χφ Α. *Χρονολόγηση*. Ἀπὸ τὴν ταύτιση τῆς γραφῆς τῶν χφφ Α καὶ Β προκύπτει ὅτι ἡ χρονολόγηση τοῦ χφ Β ἀνάγεται ἀκριβῶς στὴν ἴδια ἐποχὴ μ' ἐκεῖνη τοῦ χφ Α.

25α. Ὁ χαρακτήρας τῆς γραφῆς τοῦ χφ Β μοιάζει μὲ τὸν ἀντίστοιχο χαρακτήρα γραφῆς πού παρατηροῦμε σὲ βενετικὸ πιστοποιητικὸ τοῦ ἔτους 1693 (βλ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, εἰκ. ἔναντι σελ. 102, κάτω). Ἡ διαφορὰ ἀνιχνεύεται μόνο στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο σύρθηκε ἡ γραφὴ.

Τὸ σφράγισμα. Στὸ χφ Β συναντοῦμε ἓνα στοιχεῖο ποὺ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ χφ Α. Εἶναι ἡ ὑπαρξὴ δύο σφραγισμάτων στὸ ἴδιο φύλλο (φ.1). Τὸ ἓνα, στὸ δεξιὸ μέρος τοῦ φύλλου πάνω στὸν ἀριθμὸ 408, δὲ διακρίνεται σχεδὸν καθόλου· τὸ ἄλλο βρίσκεται ἀριστερὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τοῦ κειμένου. Τὸ ἀποτύπωμα τῆς σφραγίδας εἶναι πρόστυπο, χωρὶς μελάνωση καὶ προέρχεται προφανῶς ἀπὸ μεταλλικὴ μήτρα. Ἡ σφράγιση, ὅπως παρουσιάζεται, δὲν ἀνήκει ἀπευθείας στὸ χφ Β. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴ σφράγιση κάποιου ἄλλου ἐγγράφου τὸ χφ Β βρέθηκε ἀπὸ κάτω, ὥστε νὰ δεχτεῖ τὴν πίεση ποὺ ἀποτύπωσε τὸ σφράγισμα. Ἰχνη τοῦ σφραγίσματος αὐτοῦ διατηροῦνται σ' ὅλα τὰ φύλλα τοῦ χειρογράφου.

Τὸ ἀποτύπωμα τῆς σφραγίδας ἔχει κυκλικὸ σχῆμα μὲ διάμετρο 3 ἐκ. τοῦ μέτρου. Στὸ καλύτερα διατηρημένο δεῖγμα διακρίνονται: α) τὸ scutum, ἓνας θυρεὸς ποὺ φέρει παράσταση δύο ἀντιμέτωπων ζώων (λιονταριῶν), τὰ ὁποῖα στηρίζουν τὸν ὄρθιο κορμὸ στὰ πίσω τους πόδια, ἐνῶ τ' ἄλλα δύο προβάλλουν σὰν νὰ στηρίζουν κάτι ποὺ δὲ διακρίνεται στὴν κατάσταση ποὺ βρίσκεται σήμερα τὸ σφράγισμα. β) Ἰχνη γραμμάτων ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ στὴν περιφέρεια τοῦ κύκλου, ἐνῶ στὴ βάση ξεχωρίζει μικρὸς ἰσοσκελεῆς σταυρός.

Ἀπὸ μιὰ πρώτη ἀποψη τὸ σφράγισμα θυμίζει ἀνάλογες παραστάσεις ἀπὸ οἰκόσημα μὲ κάποιο ἐμβλημα στὸ scutum καὶ τὴ δήλωση τοῦ ὀνόματος τοῦ οἴκου μὲ γράμματα στὴν περιφέρεια. Μιὰ προσεκτικότερη ὅμως παρατήρηση ὁδηγεῖ στὴ σύγκριση τοῦ σφραγίσματος τοῦ χφ Β μὲ ἀποτυπώματα σφραγίδων σὲ ἐγγραφα σχετικὰ μὲ τὴ μονὴ Βαρνάκοβας ποὺ βρίσκονται στὸν ἴδιο φάκελο τῶν Γενικῶν Ἀρχείων μὲ τὸ χφ Β. Ἔτσι π.χ. μὲ τὴ σφραγίδα ποὺ βρίσκεται στὸ τέλος ἐνὸς *χρονικοῦ καταστίχου τῆς μονῆς Βαρνάκοβας* [ε]ισόδων καὶ ἐξόδων τοῦ ἔτους 1836²⁶ ἡ ὁμοιότητα τοῦ σφραγίσματος μᾶς στὸ σχῆμα, στὴ διάμετρο, στὴν παράσταση μέσα στὸ scutum καὶ στὴ διάταξη τῶν γραμμάτων στὴν περιφέρεια (ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΦΩΚΙΔΟΣ) εἶναι ἀναμφισβήτητη. Τόσο ἡ παράσταση στὸ κέντρο²⁷ ὅσο καὶ ἡ διάταξη τῶν σημείων πάνω στὰ ὁποῖα βρίσκονται τὰ ἴχνη τῶν γραμμάτων στὸ χφ Β ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ σφραγίδα τοῦ χφ Β ταυτίζεται μὲ τὴν ἀντίστοιχη σφραγίδα τοῦ *χρονικοῦ καταστίχου τῆς μονῆς Βαρνάκοβας* καὶ ὅτι ἀνήκει στὴν ἴδια ἐποχὴ μ' ἐκείνη.

26. Φάκελος Μοναστηριακῶν ἐγγράφων 96 τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους (*Τὰ Περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους* 1, σ. 321).

27. Πρβλ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, εἰκόνα ἐναντι σελ. 183.

Με βάση τὰ παραπάνω στοιχεία· δὲν εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ υποθέσει κανεὶς ὅτι, μέσα στὴν περίοδο τῶν ἀγῶνων τῆς μονῆς Βαρνάκοβας γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου ποὺ διαδραμάτισε καὶ γιὰ τὴ διεκδίκηση περιουσιακῶν στοιχείων, οἱ μοναχοὶ τῆς Βαρνάκοβας κουβαλοῦσαν μαζί τους τὰ χειρόγραφα ποὺ περιεῖχαν ἀντιγραμμένες σπουδαῖες μαρτυρίες, γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν ὡς πιστοποιητικὰ πρὸς τὶς κρατικὲς ἀρχὲς τῆς Ἀμφισσας (Διοίκησις Φωκίδος) ἢ τῶν Ἀθηνῶν (Γραμματεία ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν), θυμίζοντας, ὅπως θὰ δοῦμε, τρόπους ποὺ ἐφάρμοζαν καὶ οἱ προγενέστεροὶ τους στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα πρὸς τὶς Βενετικὲς ἀρχὲς τῆς Ναυπάκτου ²⁸.

Ἱστορία. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ χφ Β προέρχεται ἀπὸ τὴ μονὴ Βαρνάκοβας. Στὸ φάκελο τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους σημειώνεται ἡ ἀκόλουθη ἔνδειξη: *Ἀχρονομολόγητον. Ἱταλικὴ μετάφρασις ἀποσπάσματος τοῦ κώδικος τῆς μονῆς Βαρνάκοβας.* Πῶς βρέθηκε τὸ χφ Β στὴν Ἀθήνα; Ἡ ἐξήγηση εἶναι εὐκόλο νὰ δοθεῖ, ὅταν ἀνατρέξει κανεὶς στὴν ἱστορία τῆς μονῆς κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ μοναχοὶ τῆς διεξάγουν ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς κτηματικῆς περιουσίας τοῦ μοναστηριοῦ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Σὲ ἔγγραφο-αἴτηση «πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Βασιλικὴν Γραμματεῖαν τῆς Ἐπικρατείας» τῶν μοναχῶν τῆς Βαρνάκοβας (4 Ἀπριλίου 1837) ²⁹, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ μονὴ διεκδικεῖ κάποιο μετόχι τῆς διαλυμένης μονῆς τοῦ Προδρόμου στὴν περιοχὴ Μαγούλα, ἀναφέρεται μετὰ τῶν ἄλλων:

...τὴν παραχώρησιν τοῦ ἀνωτέρου Μετοχίου μὲ τὴν περὶ αὐτὸ γῆν εὐκολύνει τὰ μέγιστα ἢ φυσικὴ του θέσις, αὐξάνει ὁπωσοῦν καὶ τὰ εισοδήματα τῆς Μονῆς μας, ἥτις ἀπὸ τὰ ὅσα πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν βασιλέα μας εἰς τὴν προλαβοῦσαν ἀναφορὰν μας ἐσωκλεισθὲν παλαιὸν ἔγγραφον ἀναφέρει, δὲν ἐξουσιάζει τίποτε. ³⁰.

Τὴν προηγούμενη ἀναφορὰ τοῦ ἡγουμένου Κοσμᾶ Θεοχάρη πρὸς τὸν Ὁθωνα (22 Μαρτίου 1837) ³¹ συνόδευε κάποιο ἔγγραφο στὸ ὁποῖο γινόταν ἀναφορὰ γιὰ τὸ κτηματολόγιο τῆς μονῆς σὲ παλιότερους

28. Βλ. Δ. ΞΑΝΑΛΛΟΥ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 18-19· πρβλ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, σ. 112-113, 183-184. Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικὰ ἔγγραφα», σ. 479 ἔ.

29. ΓΑΚ, Φ. 96b.

30. Τὸ ἔγγραφο εἶναι ἀνέκδοτο· τὸ ἀπόσπασμα τοῦ κειμένου παραθέτω ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῶν ΓΑΚ.

31. Βλ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, σ. 111, σημ. 2.

χρόνους. Τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ, πολὺ συγγενικὸ μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν χφ Α καὶ Β ὁδηγεῖ, νομίζω, στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἀναφερόμενο *παλαιὸν ἐγγράφον* εἶναι πιθανὸ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ χφ Β, πὺ βρέθηκε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο στὴν Ἀθήνα.

Ἐκδόσεις. Ἡ ἰταλικὴ μετάφραση τῆς *Μεταγραφῆς* πὺ περιέχεται στὸ χφ Β παρέμεινε ὡς σήμερα ἀνέκδοτη.

Πίνακες. Δείγματα γραφῆς βλ. στοὺς πίν. 7-11.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΚΟΥ

Πρὶν νὰ μποῦμε στὸ θέμα τῆς διερεύνησης τῶν πηγῶν τοῦ Χρονικοῦ καὶ νὰ προσδιορίσουμε τὸ σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἡ σύνθεση τοῦ κειμένου ἃς δοῦμε σύντομα τὸ περιεχόμενό του.

Τὸ κείμενο, μετὰ τὴν ἐπιγραφή, παραδίδει τὰ ἔτη τῆς βασιλείας τῶν αὐτοκρατόρων Ἀλεξίου, Ἰωάννου καὶ Μανουὴλ τῶν Κομνηνῶν καὶ ἀναφέρεται στὸ θρύλο τῆς ταφῆς τῶν αὐτοκρατόρων Ἀλεξίου καὶ Μανουὴλ στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας³². Ὑπάρχει ἀκόμη ἡ πληροφορία γιὰ τὴ μετὰταξη τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α' ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν κοσμικῶν σὺς μοναχικῆς³³ καὶ ἡ ἀμάρτυρη ἐπωνομασία (Ἀνδριάς) τοῦ Ἰωάννου Β' Κομνηνοῦ³⁴.

Τὸ κείμενο μᾶς πληροφορεῖ ἐπίσης γιὰ κάποιον κώδικα τῆς μονῆς στὸν ὁποῖο ἦταν γραμμένα, γιὰ νὰ μνημονεύονται, τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων καὶ τῶν δωρητῶν της³⁵. Ἀκολουθῶς ὀρίζεται ἡ ἔκταση τῆς δικαιοδοσίας της καὶ γίνεται ἀπαρίθμηση τῶν σημαντικότερων μετοχίων μὲ ἀναφορὲς στοὺς ὑψηλοὺς δωρητὲς αὐτοκράτορες Ἰωάννη Β' καὶ Μανουὴλ Α'.

Ἡ ἐξουσία τῆς μονῆς ἐπεκτείνόταν ὡς τὴν Πελοπόννησο, ὅπου μνημονεύονται τρεῖς ναοὶ ἀφιερωμένοι στὴ μονὴ καὶ ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τῶν Παλαιολόγων ὡς εὐεργετῶν της³⁶. Ἡ περιουσία της κατασφαλίζεται μὲ χρυσόβουλλα ἄξια παρὰ πάντων ἀθθεντῶν ὥστε μηδεὶς τῶν μεταγενεστέρων ἀθθεντῶν τε καὶ βασιλέων ἐνοχλῆσαι τίποτε τὸ ἀνωθεν μοναστήριον.

Τέλος, τὸ κείμενο παρέχει μιὰ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ

32. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας», σ. 386 ἔ.

33. Βλ. παρακάτω, σ. 380.

34. Βλ. παρακάτω, σ. 381.

35. Ὁ Σπ. Λάμπρος («Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας», σ. 385) ὑπέθεσε ὅτι θὰ ὑπῆρχε κάποιος κώδικας στὴ μονὴ πὺ δὲ διασώθηκε. Γιὰ τὸ θέμα βλ. καὶ παρακάτω, σ. 363.

36. Βλ. παρακάτω, σ. 386 ἔ.

τοῦ μοναστηριοῦ καὶ μεταφέρει μιὰ χρονολογικὴ ἀναγραφὴ τοῦ κώδικα ἀπὸ κτίσεως κόσμου 6702³⁷, ποὺ τὴ συνόδευαν οἱ ὑπογραφές ἐνενήντα ἑξὶ ἱερομονάχων καὶ ἱεροδιακόνων.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΚΟΥ

Ἡ διατύπωση τοῦ κειμένου τῆς *Μεταγράφως* μᾶς θυμίζει μορφολογικὰ τὰ *Βραχέα Χρονικά* καί, κατὰ ἓνα μέρος, τὴ βυζαντινὴ Χρονογραφία. Τὰ γνωστὰ κείμενα μὲ τὰ ὁποῖα καὶ ἀπὸ γλωσσικὴ ἀποψη σχετίζεται ἄμεσα ἡ *Μετάγραφως* καὶ ἡ ἰταλικὴ τῆς μετάφραση προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀρχεῖο τῆς μονῆς Βαρνάκοβας. Χρονολογοῦνται γύρω στὰ 1690-1692 καὶ ἐξετάστηκαν παλιότερα ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο³⁸. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνά μας παρουσιάζουν δύο σημειώματα, πρωτοδημοσιευμένα ἀπὸ τὸν Λάμπρο, τὰ ὁποῖα εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ.

Τὸ πρῶτο, γραμμένο στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ συρραφὴ ἑφτά μικρότερων κειμένων ποὺ τὸ περιεχόμενό τους περιλαμβάνει μαρτυρίες σχετικὲς μὲ τὸ οἰκοδομικὸ χρονικὸ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας³⁹. Ὁ χαρακτήρας τῶν τεσσάρων πρώτων ἀπὸ τὰ ἑφτά μικρὰ κείμενα εἶναι καθαρὰ *ἐπιγραφικός*· συνεπῶς τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπέρρευσαν μᾶλλον, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Λάμπρου, *ἐξ ἀρχαίων ἀναγραφῶν*,⁴⁰ παράδοση δηλ. ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἄμεση ἀντιγραφὴ ἐπιγραφικῶν κειμένων ἢ ἀπὸ ἀναπαραγωγὴ τῶν κειμένων αὐτῶν, ποὺ πέρασαν ὡς παρασελίδες σημειώσεις (τῆς μορφῆς τῶν *Βραχέων Χρονικῶν*) σὲ κώδικα ἢ κώδικες τῆς μονῆς.

Τὸ πέμπτο κείμενο τοῦ *ἐλληνικοῦ σημειώματος* τῆς ἔκδοσης

37. Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ χρονολογία 6702 ἀπὸ κτίσεως κόσμου δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ χρονολογία 1194 μ.Χ., ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἐνδειξὴ ,ςψβ' (βλ. H. BUCHON, *Recherches historiques*, σ. LXXXVI. Πρβλ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, σ. 139, σημ. 1). Εἶναι ἐπιπλέον περίεργο τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀριθμὸς δηλώνεται μὲ ἀραβικὰ σύμβολα καὶ ὄχι, ὅπως συνήθιζαν οἱ βυζαντινοί, μὲ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου. Δὲν ἰσχύει ἀκόμη καὶ ἡ σκέψη μήπως τὸ κείμενο ἀκολοῦθεῖ Ἀλεξανδρινῇ χρονολόγησιν (βλ. σχετικὰ, V. GRUMEL, *La Chronologie*, *Bibliothèque Byzantine, Traité d'Etudes Byzantines* 1, Paris 1958, σ. 85-97). Συνεπῶς ἡ λαθασμένη χρονολόγησις καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μᾶς παραδίδεται στὸ χειρόγραφο εἶναι στοιχεῖα ποὺ μᾶς καθιστοῦν ἐπιφυλακτικούς ἂν ἡ περίπτωσις πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ὡς ἀντιγραφικὸ λάθος.

38. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας», σ. 383, 384.

39. Ὁ.π., Πρβλ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, σ. 139-142. Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἔγγραφα», σ. 503 καὶ σ. 513 σημ. 5.

40. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας», σ. 388.

Λάμπρου⁴¹ εἶναι αὐτούσιο κομμάτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Χρονικοῦ τῆς *Μεταγράφως*· τὸ παραθέτουμε γιὰ νὰ φανεῖ ἡ ἀντιστοιχία τοῦ πρὸς τὸ κείμενο ποὺ ἐξετάζουμε.

εβασιλεψε ο κηρ Αλεξιος ο Κομνηος χρονους τριανταεφτά
οστις δια του θιου και αγγελικου σκιματος μετονομαστι Ακακιος
κιτε δε εν λαρνακι εσερχομενος εν το ναο εν το αριστερο μερι εν
τι αφτου μονι Βερνικο μετα δε τουτον εβασιλεψε Ιωαννης ο Αντρητιος
ετι 24 και μετα τουτον εβασιλεψε κυρ Μανουιλ Πορφυρογενιτος
κιτε δε και αυτοσ εν λαρνακι τις εαφτου μονις Βερνικο ισερχομενου
εν το ναο δεξιασ αντικρισ του κηρ Αλεξιου οσ και αφτος κυρ Μα-
νουιλ κρατισις τις βασιλιασ ετι 38.

Τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει τὴ μορφή σημειώματος μὲ χαρακτήρα διηγηματικόν. Ἡ παρατήρηση μᾶς παροτρύνει νὰ ὑποπτευόμαστε ὅτι προέρχεται ἀπὸ χειρόγραφη παράδοση ποὺ μὲ τὴ σειρά της ἀπέρρευσε ἀπὸ πιθανὲς διηγήσεις τῶν μοναχῶν βασισμένες σὲ πυρῆνες ἱστορικῆς πραγματικότητος, διανθισμένης μὲ θρύλους καὶ φαινομενικὰ αἰτιολογημένες δοξασίες⁴².

Στενὴ σχέση μὲ τὸ κείμενο τῆς *Μεταγράφως* παρουσιάζει καὶ ἡ πρώτη παράγραφος τοῦ δευτέρου σημειώματος τῆς ἔκδοσης Λάμπρου ποὺ εἶναι γραμμένον στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα. Τὸ ἰταλικὸ αὐτὸ κείμενο ἀκολουθεῖ τὸ ἑλληνικὸ σημείωμα τοῦ ἴδιου ἐγγράφου. Εἶναι σκόπιμο νὰ παρατεθεῖ καὶ αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα γιὰ μιὰ καλύτερη συγκριτικὴ θεώρηση τῶν κειμένων.

Copia tradotta in idioma Greco in Italiano.

Ha regnato il re Alessio Comnino anni 37 il quale ha erretto il re Alessio Comnino anni 37 il quale ha erretto il sacro tempio intitolato Deipara Maria cognominato Varnacova, e con somma divotione prese l'habito monacale, facendosi nominar religiosamente Acachio e dopo haver reso l'anima al Creatore fù sepolto entro lo stesso sacro tempio per la parte sinistra, succedendo nel Reame il re Giovanni Andrichio, nel quale visse anni 24, et posteriormente il re Emannuel Porfirogenito, quale doppo la sua morte fù medemamente sepolto nel succennato sacro tempio per la parte destra di rimpetto al predetto già

41. Ὁ. π., σ. 383· πρβλ. Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἐγγράφα», σ. 503.

42. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας», σ. 392.

*fù Alessio Cominò, havendo regnato anni 38; nel qual tempo augmento detto loco pio con errettione di piu parti del medemo*⁴³.

Ἡ δεύτερη παράγραφος τοῦ ἰταλικοῦ σημειώματος ἀπομακρύνεται καὶ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ἑλληνικοῦ σημειώματος καὶ ἀπὸ τὴν *Μετάγραφιν*. Στὸ τμήμα αὐτὸ περιέχονται εἰδήσεις ποὺ ἀπαντοῦν ἀποκλειστικὰ στὸ ἰταλικὸ σημείωμα καὶ ἀναφέρονται στὰ κτίσματα-μετόχια τῆς μονῆς ποὺ «κτίστηκαν» ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Κομνηνὸ στὴν περιοχὴ τῆς Κοιλιάδας τοῦ Εὐπαλίου. Ἡ παράγραφος αὐτὴ προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ σημειώματα ἐπιγραφικοῦ χαρακτῆρα, ποὺ παρέδιδαν τὸ ἔτος καὶ τὸν ἰδρυτὴ τῶν κτισμάτων⁴⁴.

43. "Ο.π., σ. 384· πρβλ. Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἐγγραφα», σ. 503-504 καὶ μετάφραση, σ. 508-509, βλ. καὶ σ. 513, σημ. 6.

44. Βλ. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας», σ. 386 καὶ σημ. 1· πρβλ. Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἐγγραφα», σ. 483, σημ. 9. Τὸ πρόβλημα ποὺ βρίσκονταν οἱ τρεῖς ναοὶ ποὺ παραδίδονται ἀπὸ τὸ χρονικὸ σημείωμα ἀπασχόλησε καὶ παλιότερα τοὺς ἐρευνητές. Ὁ Ὀρλάνδος (Ἡ Μ. Βαρνάκοβας, σ. 7, σημ. 3) καὶ ὁ Καλονάρος (*Βαρνάκοβα*, σ. 143, σημ. 2) τοποθέτησαν, μὲ πιθανότητα, τὸ ναὸ τῆς Κοιμήσεως—ἐνᾶ ἀπὸ τὰ τρία ἱδρύματα τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ—κοντὰ στὸ χωριὸ Λούτσοβο (σημ. Καλλιθέα, τῆς περιοχῆς Κόκκινος τοῦ Λιδορικίου), στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Μόρνου, ὅπου βρέθηκαν ἐρείπια τῆς Ἀγίας Μονῆς (βλ. παρακάτω σελ. 382).

Τὰ κείμενα τῶν *Χρονικῶν* ποὺ μᾶς παραδίδουν τὴν εἰδηση ἀναφέρονται, ὅπως διαπίστωση καὶ ἄλλοι (βλ. *Βυζαντινὰ* 10 (1978) 33-34), στὴν περιοχὴ τῆς κοιλιάδας τοῦ Εὐπαλίου. Συνεπῶς ἡ ἀναζήτησις τῆς θέσης καὶ τῶν τριῶν μνημείων θὰ πρέπει νὰ γίνεται μέσα σ' αὐτὰ τὰ τοπογραφικὰ πλαίσια. Διατύπωση ἤδη ὀρισμένες ἀποφῆς γιὰ τὴν πιθανὴ θέσις τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου (δ.π., σ. 34, σημ. 68) καὶ ἐξέθεσα τοὺς λόγους ποὺ μὲ ὀδήγησαν στὸ συμπέρασμα νὰ ταυτίσω τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου μὲ τὸ διατηρημένο ὡς σήμερα ναῖσκο τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ποὺ βρίσκεται στὴν περιοχὴ Ἀι-Νικόλας, ΒΔ ἀπὸ τὸ Εὐπάλιο (δ.π., σ. 41-43). Στὴν ἴδια ἐργασία σημείωνα ὅτι ὑπάρχουν ἐνδείξεις ποὺ ἐνισχύουν τὴν πιθανὴ ἄποψη ὅτι ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὰ χρονικὰ σημειώματα τῆς μονῆς Βαρνάκοβας βρισκόταν ἴσως στὴ θέσις ποὺ βρίσκεται σήμερα ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου Φανερωμένης, κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ χωριοῦ Μανάγουλη στὴν περιοχὴ Εὐπαλίου. Οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς εἶναι οἱ ἀκόλουθες: α) ἡ ἀφιέρωσις τοῦ ναοῦ ποὺ σώζεται σήμερα στὴν Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, β) ἡ μαρτυρία μιᾶς ἐπιγραφῆς ποὺ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ναὸς ἀνεκαινίσθη τὴν πρώτη Μαΐου 1881, ἐπομένως ὑπῆρχε στὴ θέσις τοῦ παλιότερος ναὸς (ἡ ἐπιγραφὴ φυλάσσεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καὶ στὴ θέσις τῆς τοποθετήθηκε νεότερη μὲ τὸ ἴδιο κείμενο), γ) ὁ ναὸς χρησίμευσε φαίνεται καὶ παλιότερα ὡς Κοιμητήριον. Κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ κλιμακοστασίου στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ κοντὰ στὴ δυτικὴ πύλη εἰσόδου βρέθηκε πλῆθος ταφῶν ποὺ καλύφθηκαν μὲ τὴν ἐπίστρωση τοῦ δαπέδου. δ) Στὸ χῶρο πάνω στὸν ὁποῖο εἶναι χτισμένη ἡ ἐκκλησία προϋπῆρχε φαίνεται τὸ ἱερὸ τοῦ Νεμείου Διὸς ποὺ ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης (βιβλ. Γ' 95, 3-96, 3· βλ. καὶ

Τὰ τρία κείμενα (έλληνικό σημείωμα, ιταλικό σημείωμα και Μετάγραφας) παρουσιάζουν άμεση εξάρτηση, ειδικότερα στα σημεία που αναφέρονται στα έτη της βασιλείας και την παράδοση της ταφής των αυτοκρατόρων στο καθολικό της μονής. Η διαπίστωση αυτή μάς τοποθετεί μπροστά στα προβλήματα της προέλευσης των ειδήσεων και του καθορισμού των προτύπων και των αντιγράφων.

Το θέμα της προέλευσης των ειδήσεων του κειμένου είναι ένα πρόβλημα που άπασχόλησε και την παλιότερη έρευνα. Ο τίτλος του έλληνικού κειμένου της *Μεταγράφως (Μετάγραφας έβγαλμένη από ταίς κολόναίς* κτλ.) ενίσχυε την άποψη ότι ή σύνθεση του χρονικού έγινε με τη μεταφορά επιγραφικών κειμένων σε χειρόγραφα της μονής⁴⁵. Η σημείωση μάλιστα στο τέλος του Χρονικού (*Τὰ αντίγραφα ταῦτα άντεγράφησαν, ώς διηγοῦνται οί μοναχοί, από τās τετραγώνους στήλας της έκκλησίας, αί όποίαι ήτον άνέκαθεν της κτίσεως της εκκλησίας γεγραμμένοι*), επέμενε στο ίδιο θέμα, άλλ' ή σημείωση αυτή δέν παύει να είναι προβληματική⁴⁶.

Ο Λάμπρος, αντιμετωπίζοντας το πρόβλημα στην περίπτωση των σημειωμάτων από το φάκελο των *ένετικων έγγραφων* της μονής, είχε εκφράσει την άποψη ότι μερικά από τὰ κείμενα των σημειωμάτων

Κ. Δ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Αρχαία Αίτωλία, Ιστοριογεωγραφική Μελέτη μετά Χαρτών και Εικόνων*, Αθήναι 1939, σ. 76) σύμφωνα με τις συνήθειες των χριστιανών είναι συχνό το φαινόμενο στα βυζαντινά χρόνια χριστιανικοί ναοί να αντικαθιστούν ειδωλολατρικά ιερά.

45. Ο Όρλάνδος εκφράζει όρθα την άμφιβολία «κατά πόσον ή *Μετάγραφας* αυτή είχε πιστή...διότι αί επιγραφαί, ως το έγγραφον λέγει, *ότι αντίγραφοι* κατεστράφησαν μετά των κιόνων του παλαιού ναού, έφ' όν ήσαν *χαραγμένοι*, κατά δέ την μετασκευήν του 1831 οί κορμοί των παλαιών κιόνων *άντικατεστάθησαν* διά νέων» (*Η Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 9). Ο Καλονάρος προεκτείνει τις άμφιβολίες του και ως προς τη γνησιότητα του κειμένου (*Βαρνάκοβα*, σ. 135, σημ. 1, 139 σημ. 1, 2). Τὰ προβλήματα βέβαια γίνονται συνθετότερα στην προσέλευση των άναζητήσεων για τη λύση των ζητημάτων προέλευσης του κειμένου.

46. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ή σημείωση αυτή άπουσιάζει από το χειρόγραφο της Βαρνάκοβας και από την ιταλική μετάφραση του Χρονικού. Ο Buchon, κατά την έκδοση του Χρονικού, άποχωρίζει στο τέλος τη σημείωση από το σώμα του κειμένου. Ο Σάθας (*Χρονικόν Ανέκδοτον Γαλαξειδίου*, σ. 43) αναφέρει επίσης «κάτωθι άναγινώσκονται τὰ έξής» και παραθέτει το κείμενο της σημειώσεως. Ο Καλονάρος τοποθετεί το κείμενο μέσα σε άγκύλες (*Βαρνάκοβα*, σ. 139). Το γεγονός ότι ό Buchon περιλαμβάνει τη σημείωση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ό Μ. Ross είχε μπροστά του κάποιο διαφορετικό χειρόγραφο από αυτό που έχουμε σήμερα. Η συμπληρωματική σημείωση που επαναλαμβάνει μάλιστα διαφοροποιημένο το κείμενο της επιγραφής του Χρονικού πρέπει, νομίζω, να θεωρηθεί μεταγενέστερη στο άρχετυπο ή τὰ αντίγραφα προσθήκη.

ἀντιγράφτηκαν ἐξ ἐπιγραφῆς ἐπὶ λίθου... Ἀλλὰ πλὴν τῶν τοιούτων εἰδήσεων τὰ προκείμενα εἰς ἡμᾶς σημειώματα ποιοῦνται λόγον περὶ τῶν ἐτῶν τῆς βασιλείας καὶ περὶ ταφῆς τῶν αὐτοκρατόρων Ἀλεξίου καὶ Μανουήλ τῶν Κομνηνῶν. Εἶνε δὲ προφανές ὅτι τῶν εἰδήσεων τούτων δὲν εἶνε ὁμοία ἢ προέλευσις. Δὲν ἀντιγράφησαν δῆλα δὴ ἐξ ἐπιγραφῶν τῆς μονῆς, ἀλλ' εἰσερρήσαν εἰς τὸν κώδικα αὐτῆς ἄλλοθεν, ἐκ παραδόσεως τῶν μοναχῶν ἢ ἐξ εἰδικῆς ἀναγραφῆς ὠρισμένον ἐχούσης σκοπὸν ⁴⁷.

Ἡ ὑπόθεσις τοῦ Λάμπρου ὅτι τὰ σημειώματα αὐτὰ πέρασαν σὲ «κώδικα» τῆς μονῆς (ποὺ δὲν ἦταν φυσικὰ τὰ χφ Α καὶ Β) ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ὀρισμένες διαπιστώσεις ποὺ παραθέτω ἀμέσως στὴ συνέχεια.

Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς ἰταλικῆς μεταφράσεως τοῦ χφ Β (*Traduttione della copia greca dal codice del tempio...*) πληροφοροῦμαστε ὅτι τὸ κείμενο τῆς *Μεταγράφως* ἀποτελεῖ μεταφορὰ κειμένου ἢ κειμένων ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μονῆς Βαρνάκοβας. Κι ἄλλα στοιχεῖα εἶναι δυνατὸ νὰ στηρίξουν τὴν ἄποψη ὅτι τὰ κείμενα πέρασαν ἀπὸ ἐπιγραφῆς τοῦ καθολικοῦ ἢ ἐνθυμήσεις τῶν μοναχῶν στὸν κώδικα τῆς μονῆς:

α) Ἡ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου τῆς *Μεταγράφως*. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων καὶ εὐεργετῶν τῆς μονῆς ἦταν γραμμένα σὲ κάποιον κώδικα γιὰ νὰ μνημονεύονται ἀκαταπαύστως εἰς ταῖς ἀγίαις θεαῖς καὶ ἱεραῖς μυσταγωγίαις.

β) Μία ἀναφορὰ τοῦ κειμένου τῆς αἴτησης τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Ἰακώβου πρὸς τὶς ἐνετικὲς ἀρχὲς τῆς Ναυπάκτου. Ἡ αἴτηση αὕτη ὑποβλήθηκε στὶς 16 Μαΐου 1690 μὲ θέμα τὴν παραχώρηση στὴ μονὴ γαιῶν σπόρου 30 κουβελίων ποὺ βρίσκονταν στὴν περιοχὴ Σουλῆς (σημ. Εὐπάλιο), κτήματα ποὺ ἀρπάχτηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους γύρω στὰ 1672 καὶ κατακρατήθηκαν μέχρι τότε ⁴⁸. Στὴν αἴτηση τοῦ ἡγουμένου Ἰακώβου ἐπισυνάπτουν οἱ μοναχοὶ ὡς βεβαιώσεις ἐν ἑλληνιστὶ ἔγγραφον καὶ τὴν μετάφρασιν αὐτοῦ, τονίζεται δὲ ἡ προέλευσις τοῦ κειμένου ἐκ τῶν βιβλίων τῆς μονῆς τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ ἐφθαρμένα ἀπὸ τὴν πολυκαιρίαν, φυλάσσονται διὰ νὰ κρατοῦν ἄσβεστον τὴν μνήμην τῆς ἀληθείας ⁴⁹. Ἡ λέξις βιβλίον ⁵⁰ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι πρό-

47. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας», σ. 389.

48. Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικὰ ἔγγραφα», σ. 502 καὶ 508· βλ. ἐπίσης σ. 513, σημ. 1.

49. Ὁ.π., σ. 508.

50. Βλ. BASILE ATSALOS, *La terminologie du livre-manuscript à l'époque byzan-*

κειται μᾶλλον γιὰ κάποιον χειρόγραφο κώδικα *ἐφθαζόμενον ἀπὸ τὴν πολυκαιρίαν*.

Στὸν κώδικα λοιπὸν αὐτό, μὲ τὴ μορφή παρασελίδων σημειώσεων τοῦ τύπου τῶν Βραχέων Χρονικῶν σημειωμάτων, πέρασαν πιθανῶς διάφορες εἰδήσεις σχετικὲς μὲ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς εἴτε ἀπὸ ἐπιγραφές τοῦ καθολικοῦ εἴτε ἀπὸ ἐνθυμήσεις τῶν μοναχῶν ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ μεταφέρουν καὶ τὸ μυθικὸ στοιχείο τῶν παραδόσεων. Ἀπὸ τὶς σημειώσεις αὐτές, ποὺ χρησίμευσαν ὡς πυρῆνες, προῆλθε ἓνα κείμενο τὸ ὁποῖο ἀναφερόταν γενικὰ στὸ ἱστορικὸ τῆς ἱδρυσης καὶ στοὺς χρόνους ἀκμῆς τοῦ μοναστηριοῦ, τὸ «ἀρχέτυπο», θὰ λέγαμε, τῆς *Μεταγράφως*. Ἀπὸ τὸ «ἀρχέτυπο» αὐτὸ προῆλθε κάποτε—γιὰ λόγους ποὺ θὰ ἀναπτυχθοῦν στὴ συνέχεια—καὶ ἡ ἰταλικὴ μετάφραση, ποὺ ἔφτασε ὡς τὶς μέρες μας μὲ τὴ μορφή τοῦ χφ Β.

Μποροῦμε ὥστόσο τελικὰ νὰ συμπεράνουμε ὅτι τόσο ἡ μαρτυρία τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου τῆς *Μεταγράφως*, ποὺ παραδίδει τὴν πληροφορία ὅτι τὸ κείμενο εἶναι ἀντιγραφὴ ἐπιγραφικῶν κειμένων, ὅσο καὶ ἡ ἄλλη (τῆς μετάφρασης) ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι τὸ κείμενο προῆλθε ἀπὸ ἀντιγραφὴ χειρογράφου, οὐσιαστικὰ ἐγγίζουν τὸ ἴδιο θέμα ἀπὸ διαφορετικὴ ἄποψη. Γιατὶ καὶ οἱ δύο μαρτυρίες ἀναφέρονται στὴν πηγὴ καὶ τὴν παράδοση τῶν εἰδήσεων ποὺ ἔδωσαν τὸ ὕλικὸ γιὰ τὴ σύνθεση τῶν κειμένων. Μὲ βάση τὶς παρατηρήσεις αὐτές θὰ μπορούσαμε νὰ παραστήσουμε σχηματικὰ τὴν προέλευση τῶν εἰδήσεων τοῦ κειμένου.

E	Ἐπιγραφές	E - - - - K - - - - ε
ε	Ἐνθυμήσεις	(π.σ.)
π.σ.	Παρασελίδες σημειώσεις	⋮
K	Κώδικας	⋮
χ	Ἀρχέτυπο	χ

Η ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΚΟΥ ΩΣ ΕΓΓΡΑΦΟΥ

Ἐξετάζοντας μὲ λεπτομέρεια τὰ θέματα στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται τὰ *ἐνετικά ἔγγραφα* τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Βαρνάκοβας, θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε στὴν ὑπόθεση ποὺ ἀφορᾷ τὴν *Ἀπόδοση νομῆ καὶ κατοχῆ γαιῶν σπόρου 30 κουβελίων* στὴ μονή, ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τοῦ ἡγου-

μένου της Ἰακώβου, ἓνα θέμα στὸ ὁποῖο ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ.

Στὸ κείμενο τῆς αἴτησης ἀναφέρεται ὅτι ἡ μονὴ ἐξουσίαζε ἀρχαῖοθεν ἓνα συγκρότημα γαιῶν ποὺ βρισκόταν μέσα στὴν περιφέρεια τῆς δικαιοδοσίας της, στὴ θέση ποὺ ὀνομαζόταν Σουλές (περιοχὴ δηλ. τοῦ σημ. Εὐπαλίου) καὶ ὅτι τὰ κτήματα αὐτὰ δωρήθηκαν στὴ μονὴ ὑπὸ δύο εὐλαβῶν πριγκήπων κεκοσμημένων μὲ εὐσέβειαν καὶ ἀφοσίωσιν, οἱ ὁποῖοι ἐπίσης εἰς ἀληθῇ ἀπόδειξιν τῶν εὐλαβῶν σκέψεων των γὰ ἐνδυσθῶν τὸ μοναχικὸν σχῆμα, ὡς σαφῶς τὰ πάντα φαίνονται εἰς τὸ συνημμένον ἑλληνιστὶ ἔγγραφον καὶ τὴν μετάφρασιν αὐτοῦ, ἐξαχθέντος (τοῦ ἐγγράφου) ἐκ τῶν βιβλίων (τῆς μονῆς), τὰ ὅποια, ἂν καὶ ἐφθαρμένα ἀπὸ τὴν πολυκαιρίαν, φυλάσσονται διὰ τὰ κρατοῦν ἄσβεστον τὴν μνήμην τῆς ἀληθείας ⁵¹.

Τὸ κείμενο τῆς αἴτησης ἀναφέρει λοιπὸν κάποιο ἔγγραφο συνταγμένο στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ἰταλικὴ μετάφρασή του γιὰ τὴ διευκόλυνση, προφανῶς, τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν τῆς Ναυπάκτου στὴ διαδικασία ἀπονομῆς τοῦ δικαίου στὸ αἴτημα τῶν μοναχῶν. Ὁ Λάμπρος, ἀγνοώντας προφανῶς τὸ κείμενο τῆς *Μεταγράφως*, εἶχε παρατηρήσει ὅτι τὸ ἰταλικὸ σημείωμα (ὅπως ὀνομάζει τὴν ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ ἐγγράφου) ποὺ συνόδευε τὸ ἑλληνικὸ ἔγγραφο τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς Βαρνάκοβας δὲν εἶναι μετάφρασις τῶν ἀνωτέρω ἑλληνικῶν σημειωμάτων (ἀναφέρεται στὰ σημειώματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε ἡδη λόγος, βλ. σ. 14,15), ἀλλ' ἄλλον ἑλληνικοῦ κειμένον ἐν ᾧ συντομώτερον μὲν ἐξετίθεντο τὰ περὶ τῆς μονῆς αὐτῆς, συμπεριλαμβάνοντο δὲ καὶ εἰδήσεις περὶ τῶν μετοχίων αὐτῆς ⁵².

Τὸ ἑλληνιστὶ ἔγγραφο καὶ ἡ ἰταλικὴ μετάφρασή του ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἀποτελοῦν παλαιότερη μορφή τοῦ κειμένου τῆς *Μεταγράφως* (χφ Α) καὶ τῆς μετάφρασής της (χφ Β) γιὰ τοὺς ἐξῆς βασικοὺς λόγους: α) ἀναφέρουν τὰ σχετικὰ μὲ τὸ μοναχικὸ στάδιο τῶν εὐλαβῶν πριγκήπων ποὺ παραδίδονται ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς αἴτησης καὶ τὶς δωρεές τους πρὸς τὴ μονή· δὲν εἶναι ἄλλοι παρὰ ὁ Ἀλέξιος καὶ ὁ Μανουήλ, οἱ Κομνηνοὶ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, β) παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὴν ἑκταση τῆς κτηματικῆς περιουσίας τῆς μονῆς Βαρνάκοβας, ἀναφέροντας τὴν ἀρχὴ τῶν δικαιωμάτων τῆς μονῆς στὰ χρόνια τῶν Κομνηνῶν αὐτοκρατόρων, δικαίωματα ποὺ σεβάστηκαν μετέπειτα καὶ οἱ Παλαιολόγοι.

51. Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἔγγραφα», σ. 508.

52. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας», σ. 385. Τὴν ἀποψη αὐτὴ μεταφέρει ἀπλῶς καὶ ὁ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἔγγραφα», σ. 513, σημ. 6.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΚΟΥ

Μετά από τρεις περίπου αιώνες άκμης της μονής Βαρνάκοβας (ή μονή ιδρύεται όπως ξέρουμε στα 1077, βλ. σημ. 9) μεσολαβεί στην πορεία της ιστορίας της μιá εποχή παρακμής, ή λεγόμενη *σκοτεινή περίοδος*, που καλύπτει σχεδόν όλόκληρο τόν 15ο αιώνα. Οί προηγούμενοι μελετητές της ιστορίας της μονής στηριγμένοι στις συγκεχυμένες παραδόσεις των μοναχών απέδωσαν την *περίοδο της σιγής* στο πιθανό γεγονός της πυρπόλησης και καταστροφής της μονής⁵³. 'Ο Καλονάρος μάλιστα διατύπωσε την υπόθεση ότι οί μοναχοί της Βαρνάκοβας μετόικησαν στο Δαδί (Αμφίκλεια), ιδρύοντας ένα, όμώνυμο με τό παλιό, καινούργιο μοναστήρι⁵⁴.

Στά 1516 και 1522 έχουμε γραπτές μαρτυρίες που μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οί δραστηριότητες για την άνασυγκρότηση της μονής είχαν αρχίσει από τις αρχές του 16ου αιώνα, ώστε στη β' δεκαετία του αιώνα οί μοναχοί νά ενδιαφέρονται και για την όργάνωση της βιβλιοθήκης και την καλλιέργεια των γραμμάτων. Οί μαρτυρίες προέρχονται από τούς κώδικες *pat. gr.* 1529 του κωδικογράφου 'Ιωακείμ⁵⁵ και 337 της Πατριαρχικής Συλλογής των 'Ιεροσολύμων, όπου διαβάζουμε:

†Κυρίλλον τλήμονος καί άμαθοῦς γραφέως/
 έξυσα δέ τήν παροῦσαν γάρ βίβλον· / εὔχεσθαι
 ὧ μέροποι, τήν ταπεινήν μου ἡτορ· / ὅσοι ἀνα-
 γνώσεται, ἐντός γάρ δέ τῆς βίβλου / καί
 ἐν σφαλμάτοις τύχωσιν, ὀρθώσατε ἐν
 τάχει / ὅτι ἀμαθής εἰμι, τοῦ ξέει(ν) καί
 τοῦ λέγειν / εὔσπλαχνε μακρόθυμε || ἐλέησόν με· |

53. Βλ. σχετικά, ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 16 καί σημ. 1. Πρβλ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, σ. 97-98.

54. 'Ο.π., σ. 185-189. Οί σχέσεις της περιοχής Ναυπάκτου με την 'Ανατολική Στερεά στους έκκλησιαστικούς κύκλους μάς είναι γνωστές, τόσο στην εποχή των Κομνηνών (βλ. Ν. Α. ΒΕΗ, «Ἡ μονή τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου καί ἡ έκκλησιαστική κοινότης τῆς Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης, ὁ 'Ιωάννης 'Απόκαυκος καί ὁ Κυριάκος ὁ ἐξ 'Αγκῶνος», *Byz. - neugr. Jahr.* 11 (1934) 181-188· πρβλ. J. NESBITT-J. WITTA, «A confraternity of the Comnenian era», *BZ* 68 (1975) 360-384, ὅσο καί στην εποχή τῆς Λατινοκρατίας (βλ. Ν. ΒΕΗ, «Λέων-Μανουήλ Μακρός, ἐπίσκοπος Βελλᾶς, Καλοσπίτης, Μητροπολίτης Λαρίσης, Χρυσοβέργης, Μητροπολίτης Κορίνθου», *ΕΕΒΣ* 2 (1925) 132 έ. Πρβλ. Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, «Νικόλαος, ἕνας ἀνύπαρκτος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τοῦ ΙΓ' αἰῶνα (1227-1234)», *Byz. - neugr. Jahr.* 21 (1976) 284-285).

55. Βλ. Μ. VOGEL - V. GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909 (ἀνατ. Hildesheim 1966), σ. 165.

ἔτους γὰρ δὲ τρέχοντος, ζλαω // σεπτεμβρίω ἰν(δικτιῶν)ος
ια' // ἡμέρα παρασκευῆ. //

Ἐν Βερνικώβῃ πλησίον τῆς πόλεως
Ναυπάκτου. ⁵⁶

Τὸ ἀνανεωτικὸ ρεῦμα ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ μονὴ κατ' ἐκείνους τοὺς χρό-
νους ἐνισχύεται μὲ τὴν παρουσία τοῦ ἡγουμένου Δαβίδ τοῦ ἐκ Γαρδε-
νίτσας ⁵⁷. Στὰ 1530 ἐπισκέπτεται τὴ σταυροπηγιακὴ μονὴ Βαρνάκοβας
ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἱερεμίας ὁ Α', ἔχοντας ὡς σύνοδό του τὸν
Μέγα Χαρτοφύλακα Μανουήλ Ξανθινόν ⁵⁸. Γνωρίζουμε ἀκόμη ὅτι
τὴν ἐποχὴ αὐτὴ λειτουργεῖ στὴ μονὴ Σχολεῖο, τὸ ὁποῖο πρὸς τὰ τέλη
τοῦ 16ου καὶ κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα ἀποβαίνει ὀνομαστὸ στὴν περιοχὴ,
μὲ κεντρικὴ μορφή τὸ γνωστὸ μοναχό-διδάσκαλο Νικόδημο Καβά-
σιλα (± 1595-1652) ⁵⁹. Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα ἡ μονὴ ἀναπτύσ-
σει φιλοβενετικὴ πολιτικὴ μὲ πρωτοστάτη τὸν ἡγούμενόν της Ἰάκωβο ⁶⁰.

Καταλήξαμε προηγουμένως στὸ συμπέρασμα (βλ. σ.364) ὅτι τὸ κεί-
μενο τῆς *Μεταγράφως* δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σύνθεση ποὺ προῆλθε ἀπὸ
τὴν ἀνάμειξη ὀρισμένων εἰδήσεων ἀπὸ ἐπιγραφὰς τοῦ καθολικοῦ καὶ
Βραχέα Χρονικὰ σημειώματα παραδομένα ἀπὸ τὸν κ ὡ δ ι κ α τῆς μο-
τῆς. Τὸ σημείωμα¹ τοῦ μοναχοῦ Ἰωακείμ (τοῦ ἔτους 1516) μπορεῖ νὰ
χρησιμεύσει ὡς *terminus post quem* γιὰ τὴν ὕπαρξη χειρόγραφων κω-
δίκων στὴ μονή, χειρόγραφα ποὺ ἔτυχε νὰ διαφυλαχτοῦν κατὰ τὴ διάρ-

56. Βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΣ, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ.
2, St. Petersburg 1894 (ἀνατ. Bruxelles 1963) σ. 461. Μὲ τὸ ὄνομα Κύριλλος εἶναι
γνωστὸς ὡς βιβλιογράφος καὶ ἄλλος μοναχός, «ὁ Ναυπάκτιος μητροπολίτης»
(βλ. Μ. VOGEL - V. GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber*, σ. 238-239· πρβλ. Α.
ΠΟΛΙΤΗ, *Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων*, Ἀθῆναι 1961, σ. 29).

57. Βλ. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 16 καὶ σημ. 3· πρβλ. *Θρη-
σκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα* 4, Ἀθῆναι 1964, στ. 878.

58. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 17 καὶ σημ. 4. Στὰ 1578 ὁ πρωτο-
νοτάριος τοῦ πατριαρχείου Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς (βλ. *Ὁδοιπορικὸ*, στοῦ Κ. ΔΥΟ-
ΒΟΥΝΙΩΤΟΥ, *Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς, Θεολογία* 1'(1923) 154) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ
Βαρνάκοβα καὶ οἱ γύρω μονὲς εἶχαν περίπου 200 μοναχοὺς (πρβλ. καὶ Χρ. ΠΛΑ-
ΤΡΙΝΕΛΗ, «Ἡ ὀργάνωση τοῦ Γένους ὑπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἡ ἐπιβίωσή του, Οἱ
μονὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. 10, Ἀθῆναι
1974, σ. 133).

59. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Νικοδήμου Καβάσιλα βλ. Κ. Ν.
ΣΑΘΑ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία...*, Ἀθῆναι 1868, ἀνατύπωση: ἐκδόσεις Ι. Χιωτέλλη,
Ἀθῆναι χχ., σ. 316-317.

60. Βλ. Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἔγγραφα», σ. 486-487. Πρβλ.
Κ. ΝΤΟΚΟΥ, *Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς*, σ. 34 σημ. 2, 91.

κεια τῶν δοκιμασιῶν της στὸν 15ο αἰώνα. *Terminus ante quem* γιὰ τὴν ὑπαρξὴ *παλαιῶν* χειρόγραφων κωδίκων μπορεῖ ἐπίσης νὰ χρησιμεύσει καὶ ὁ χρόνος ὑποβολῆς τῆς αἴτησης τοῦ ἡγουμένου Ἰακώβου (16 Μαΐου 1690)⁶¹· στὴν αἴτηση, ὅπως εἶδαμε, γίνεται λόγος γιὰ *παλαιὰ βιβλία* τὰ ὁποῖα φυλάχθηκαν ὡς κειμήλια ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς.

Ἡ παρουσία ὀρισμένων σημειώσεων πάνω στὸν κώδικα τῆς μονῆς ἔδινε ὅπωςδῆποτε τὴν ἀφορμὴ στοὺς μοναχοὺς νὰ μιμηθοῦν τὸ παράδειγμα τῶν προγενεστέρων τους, μεταγράφοντας τὶς σημειώσεις αὐτὲς σὲ νέα χειρόγραφα. Συμβαίνει ὅμως οἱ μοναχοὶ τοῦ 16ου-17ου αἰώνα νὰ βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὰ γεγονότα καὶ προφανῶς τὴν παιδεία τῶν μοναχῶν ποὺ ἔζησαν στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς τοῦ μοναστηριοῦ καὶ εἶναι, νομίζω, πολὺ πιθανὸ οἱ διάφορες παρεκκλίσεις ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ποὺ παρατηροῦνται στὰ χρονικὰ σημειώματα τῆς Βαρνάκοβας νὰ ἀποδοθοῦν σ' αὐτὴν τὴν περίοδο. Ὅταν στὰ 1690 ἡ μονὴ καταφεύγει στὴν ἱστορικὴ της παράδοση γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει διάφορα προνόμια ἢ νὰ ὑποστηρίξει διάφορα δικαιώματά της, ἔχει κι ἔτοιμο τὸ ὕλικό γιὰ νὰ συνθέσει ἔγγραφα ὡς ἱστορικὰ τεκμήρια κατὰ τὰ πρότυπα τῶν μοναστηριῶν τῆς Δύσης⁶². Σὰν ἓνα τέτοιο ἔγγραφο πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ ποὺ εἶναι μαζί καὶ περιληπτικὸ *κτηματολόγιο* τῆς μονῆς. Ἡ σύνθεσή του εἶναι δυνατό νὰ τοποθετηθεῖ στὴν ἐποχὴ ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ διεκδίκηση τῶν κτημάτων στὴν περιοχὴ τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐπαλίου. *Terminus ante quem* γιὰ τὴ σύνθεση αὐτὴ μπορεῖ νὰ τεθεῖ ἡ ἡμερομηνία ὑποβολῆς τοῦ κειμένου πρὸς τὶς Βενετικὲς ἀρχές (16-5-1690). Πλαί στὴν προσπάθεια ποὺ καταβάλλουν οἱ μοναχοὶ πρὸς *ἐπίδειξιν μείζονος δόξης τῆς μονῆς* τὴ σύνθεση τοῦ κειμένου τοῦ Χρονικοῦ ἐπέβαλε ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν προστασία τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων της σὲ περιοχές-κτήματα ποὺ καταπατήθηκαν αὐθαίρετα ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Εἶναι προφανὲς λοιπὸν ὅτι τὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ χρησιμοποιήθηκε σὰν ἓνα τέτοιο ἀποδεικτικὸ «ἔγγραφο».

Τὸ χαρακτῆρα τῆς πλαστότητας προσδίδουν στὸ κείμενο οἱ ἱστο-

61. Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἔγγραφα», σ. 502, μτφρ. σ. 507-508.

62. Βλ. σχετικὰ Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Διπλωματική*, Α. Τὰ αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 58-61. Μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ δραστηρίου ἡγουμένου Ἰακώβου ἡ μονὴ Βαρνάκοβας ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξασφαλίσει τὰ κτήματα ποὺ διεκδικεῖ. Δὲν εἶναι βέβαια ἄγνωστη ἡ μέθοδος τῆς χρήσης πλαστῶν ἐγγράφων γιὰ νὰ ἐπιτευχθοῦν μὲ τυπικὲς διαδικασίες οἱ στόχοι τῶν διεκδικήσεων· τοῦτο ὅμως δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια τοῦ περιεχομένου τοῦ *Χρονικοῦ* (δ.π., σ. 261).

ρικοί συμφυρμοί καὶ ἡ σύγχυση τῶν προσώπων καὶ τῶν γεγονότων, ἡ ἀνακρίβεια στὴν παραδομένη χρονολογία, ἡ λεκτικὴ σύγχυση τοῦ παρελθόντος μὲ τὸ παρὸν καὶ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα διαφαίνεται σκόπιμη προσπάθεια γιὰ τὴ μεγαλοποίηση τῶν πραγμάτων. Θὰ πρέπει πάντως νὰ δεχθοῦμε ὅτι στὴ βάση του τὸ ἔγγραφο στηριζόταν σὲ ἐπιγραφὲς ἢ γνήσια Βραχέα Χρονικὰ σημειώματα ποὺ ὑπῆρχαν στὸ καθολικὸ ἢ στὰ βιβλία τῆς μονῆς. Ὅπως συμβαίνει ὁμως στὶς περιπτώσεις τῶν πλαστῶν ἐγγράφων, ποὺ χαλκεύονταν ἔχοντας ὡς πρότυπο κάποιον γνήσιο ἐγγραφο, κάπως ἔτσι συνέβη καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἐγγράφου ποὺ περιεῖχε τὸ Χρονικὸ. Τοῦτο εἶχε ὡς πρότυπο ἐπιγραφὲς ἢ γνήσια Βραχέα Χρονικὰ σημειώματα ποὺ ὑπῆρχαν στὸ καθολικὸ ἢ τὰ βιβλία τῆς μονῆς. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀξιοπιστίας τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων τοῦ κειμένου, ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀνάμιξη τῶν παραδόσεων τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ταφὴ τῶν αὐτοκρατόρων Ἀλεξίου καὶ Μανουὴλ στὸ καθολικὸ τῆς Βαρνάκοβας, ἐξέτασε μὲ λεπτομέρεια (ἂν καὶ δὲν εἶχε ὑπόψη του τὴν *Μετάγραφον* ὁ Λάμπρος, ὅταν ἀντιμετώπιζε τὰ προβλήματα ποὺ ἔθεταν τὰ χρονικὰ σημειώματα τοῦ φακέλου τῶν *ἐνετικῶν ἐγγράφων* τῆς μονῆς⁶³. Ἀργότερα ὁ Ὀρλάνδος μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα συνέβαλε στὴν ὀρθὴ τοποθέτηση τῶν θεμάτων⁶⁴.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς πληροφορίες, ποὺ ἡ ἀξία τους—ἂν καὶ μηδαμινὴ—ἀποδείχτηκε ὅτι συνέβαλε κατὰ κάποιον τρόπο στὴν ἔρευνα, μιὰ δευτέρη κατηγορία εἰδήσεων (οἱ τοπογραφικὲς) ἔχει ὅπωςδήποτε μεγαλύτερη σημασία. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη τὸ κείμενο τῆς *Μεταγραφῆς* ἀποβαίνει ὀξυλόγη πηγὴ γιὰ τὴ μελέτη τῆς μεσαιωνικῆς τοπογραφίας στὴν περιοχὴ τοῦ *περιορισμοῦ* τῆς μονῆς Βαρνάκοβας. Μνημονεύονται ὀρισμένα τοπωνύμια, ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ ταυτιστοῦν μὲ ἀνάλογα σημερινά, ἢ γίνεται ἀναφορὰ γιὰ ἰδρύματα βυζαντινῶν χρόνων ποὺ φαίνεται ὅτι διατηροῦνται ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐγίνε ἡ σύνθεση τοῦ κειμένου τοῦ Χρονικοῦ.

Ἀπὸ γλωσσικὴ ἄποψη τὸ κείμενο ἀντιπροσωπεύει δείγμα γραπτοῦ λόγου τῆς ἐποχῆς ποὺ βρίσκεται σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ καθημερινὸ γλωσσικὸ ὄργανο. Ἡ συντακτικὴ δομὴ εἶναι ἀπλή, παρατακτικὴ καὶ τὸ λεξιλόγιό περιορισμένο στοὺς κύκλους τῶν θεμάτων ποὺ ἐκφράζει.

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Συνοψίζοντας τὶς παρατηρήσεις πάνω στὴν ἱστορία, τὸ περιεχό-

63. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας», σ. 389 ἑ. Βλ. καὶ παρακάτω σ. 381.

64. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 10-16.

μενο, τις πηγές και τη χρήση του κειμένου του Χρονικού μπορούμε να καταλήξουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

α) Η *Μετάγραφη* είναι ένα κείμενο που συντέθηκε για να χρησιμοποιηθεί ως ιστορικό τεκμήριο από τους μοναχούς της Βαρνάκοβας κατά τους χρόνους της Βενετικής κυριαρχίας στην περιοχή, στα τέλη του 17ου αιώνα^{64α}.

β) Το περιεχόμενο του κειμένου βασίστηκε σε επιγραφικό υλικό, σημειώματα και ένθυμσεις γραμμένες σε χειρόγραφα, και μεταφέρει ειδήσεις, χωρίς ιδιαίτερα άμεσο ιστορικό ενδιαφέρον, από την εποχή των Κομνηνών και των Παλαιολόγων.

γ) Οι τοπογραφικές πληροφορίες του κειμένου μπορεί να χαρακτηριστούν σημαντικότερες, επειδή μνημονεύονται στο κείμενο κτίσματα (ναοί και μετόχια) που τα ίχνη τους είναι δυνατό να αναζητηθούν από την αρχαιολογική έρευνα.

δ) Το κείμενο της *Μεταγράφως* και η μετάφρασή του στην ιταλική γλώσσα πρέπει να ενταχθούν στο σύνολο των κειμένων που χρησιμοποιήθηκαν από τους μοναχούς της μονής Βαρνάκοβας ως έγγραφα κατά την εποχή της Δεύτερης Ένετοκρατίας στη Ναύπακτο και στην περιοχή της.

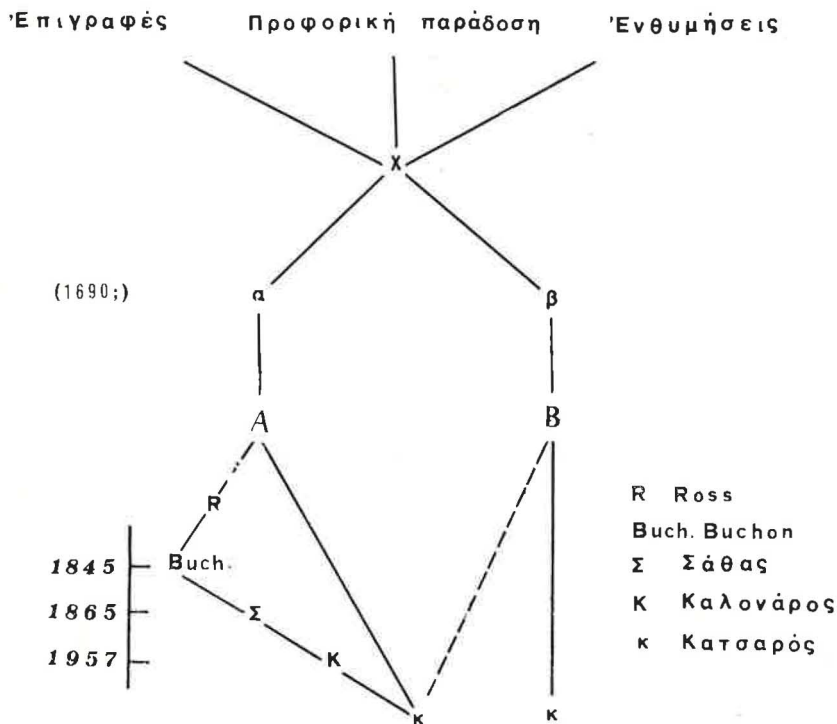
Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Η εξέταση των χφφ Α και Β μάς οδήγησε στο βάσιμο συμπέρασμα ότι τα δύο χειρόγραφα προέρχονται από το χέρι του ίδιου γραφέα. Βασισμένοι κυρίως στον τρόπο γραφής των δύο χειρογράφων θεωρούμε ότι αυτά αντιγράφηκαν από παλιότερα χειρόγραφα στις αρχές του β' τετάρτου του 19ου αιώνα. Το περιεχόμενο των χφφ Α και Β και προπαντός η χρησιμοποίηση της ιταλικής γλώσσας στο κείμενο του χφ Β, που προοριζόταν όπωςσδήποτε—την εποχή που πρωτογράφηκε—για κάποια Γραμματεία που χρησιμοποιούσε την ιταλική γλώσσα, όπως ήταν εκείνη των Βενετικών αρχών της Ναυπάκτου προς την οποία απευθύνονταν τα λεγόμενα *ένετικά έγγραφα* της μονής Βαρνάκοβας, μάς οδηγεί στα τέλη του 17ου αιώνα. Ένδεικτική είναι επίσης η σημείωση „α χ ο θ' του χφ Α που εντάσσεται στην ίδια εποχή και είναι πολύ πιθανό να μεταφέρει κάποια χρονολογική ένδειξη στο χειρόγραφο που υπήρξε άμεσο ή άπώτερο πρότυπο για την αντιγραφή του χφ Α.

64α. "Αν η χρονολογική ένδειξη που μεταφέρεται στο χφ Α είναι γνήσια, τότε η χρονολόγηση γίνεται συγκεκριμένη· είναι το έτος 1679. Η γενικότερη χρονολόγηση μέσα στο τελευταίο τέταρτο του 17ου αι. είναι πάντως η πιο πιθανή.

Με βάση λοιπόν τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐκθέσαμε παραπάνω μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὰ χφ Α καὶ Β δὲν εἶναι πρωτότυπα· προῆλθαν ἀπὸ τὴν ἀντιγραφή ἄλλων χειρογράφων ποὺ εἶχαν ἓνα γεννήτορα.

Δὲν πρέπει ν' ἀποκλείεται ἀρχικὰ ἡ ἄποψη πὼς τὸ ἀρχέτυπο εἶναι δυνατὸ νὰ ἦταν ἰταλικὸ ἢ ἐλληνικὸ μὲ τὶς ἴδιες πιθανότητες. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἴδιο χφ Β μιλάει γιὰ μετάφραση ἀπὸ τὸ ἐλληνικόν, τὸ ἀρχέτυπο πρέπει νὰ ἔγινε στὴν ἐλληνικὴ· τοῦτο μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ ταυτόχρονα καὶ ὡς *terminus ante quem* γιὰ τὴ σύνθεσή του ποὺ θὰ πρέπει νὰ συμπίπτει χρονικὰ μὲ μιὰ περίοδο ποὺ δὲν εἶχε συντελεστεῖ ἀκόμη ἡ Βενετικὴ ἐπικυριαρχία. Ἐχοντας ὑπόψη ὅλα τὰ παραπάνω μπορούμε νὰ καταρτίσουμε τὸ ἀκόλουθο Στέμμα τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ Χρονικοῦ:



ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Ύστερα από όσα προηγήθηκαν ως εισαγωγικά για τα προβλήματα του κειμένου ή μέθοδος που εφαρμόζεται κατά την έκδοση υπαγορεύεται από τον ίδιο το χαρακτήρα του. Η *Μετάγραφαις*, παρά το χαρακτηρισμό της ως έγγραφου στην αίτηση της 16ης Μαΐου 1690, δέν είναι έγγραφο με την αυστηρή σημασία του όρου⁶⁵, για να έκδοθεϊ σύμφωνα με τη διπλωματική μέθοδο έκδοσης· είναι περισσότερο ένα σύνθετο είδος κειμένου που περιέχει κάποιες ιστορικές πληροφορίες και αναγραφές περιουσιακών στοιχείων της μονής Βαρνάκοβας με τη μνεία και χρυσοβούλλων των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Η σύνθεσή του απέβλεπε στο να καταδείξει την παλαιότητα της μονής και να υποστηρίξει τα δικαιώματά της, αφού οι παλαιοί αυθέντες «ώρκισαν προς θεόν το μηδείς των μεταγενεστέρων αυθεντών τε και βασιλέων ένοχλήσαι τίποτε το άνωθεν μοναστήριον». Για τους λόγους αυτούς προτιμήθηκε ή φιλολογική μέθοδος στην έκδοσή του.

Η έκδοση του ελληνικού κειμένου βασίστηκε κυρίως στο χφ Α που οι γραφές του ελάχιστα διαφέρουν από τις γραφές των εντύπων εκδόσεων. Όπου υπάρχουν ουσιαστικότερες διαφορές δηλώνονται στο υπόμνημα. Τα όρθογραφικά σφάλματα και ή στίξη διορθώνονται σιωπηρά.

Η έκδοση του ιταλικού κειμένου βασίζεται αποκλειστικά στο χφ Β που είναι και μοναδικό. Η στίξη ακολουθεϊ την αντίστοιχη στίξη του ελληνικού κειμένου.

Στην έκδοση επιτάσσονται σχόλια πάνω σε θέματα του περιεχομένου και ακολουθούν πίνακες προσώπων, τοπωνυμίων και λέξεων. Προστέθηκαν βιβλιογραφικές σημειώσεις, όπου κρίθηκε ότι αυτές συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση των θεμάτων. Για μια γενικότερη έποπτεία και των δύο κειμένων ή έκδοση πήρε τη μορφή των παράλληλων στηλών.

65. Ο άφορισμός αυτός στηρίζεται βέβαια στα δεδομένα της έπιστήμης της Διπλωματικής, βλ. σχετικά, *Βυζαντινή Διπλωματική*, σ. 91-97.

ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ

- A Χειρόγραφο τῆς μονῆς Βαρνάκοβας.
 B Χειρόγραφο τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους.
 xφ. B Ἔκδοση Buchon.
 Σ Ἔκδοση Σάθα.
 Κ Ἔκδοση Καλονάρου.
- Κρ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑ, *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημῳδου Γραμματείας (1100-1669)*, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1975.
- Λ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἐνθυμήσεων ἤτοι Χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7 (1910) 113-313.
- Χων. ΝΙΣΕΤΑΕ ΧΟΝΙΑΤΑΕ, *Historia*, rec. I. AL. VAN DIETEN (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XI/1), Berlin 1975.
- IB Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. Β', St. Petersburg 1894, ἀνατ. Bruxelles 1963.
- Σάθ. Κ. Ν. ΣΑΘΑ, *Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου*, Ἀθῆναι 1865 (ἀνατ. 1962).
- Βρ. Χρ. Ρ. SCHREINER, *Die byzantinischen Kleinchroniken* (CFHB XII/I), Wien 1975.
- Σφρ. ΓΕΟΡΓΙ ΣΦΡΑΝΤΖΕΣ, *Memorii 1401-1477*, ἔκδ. VASILE GRECU (Academiei Republicii Socialiste România, Scriptores Byzantini V) București 1966.

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

ΙΤΑΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

φ.1 Μετάγραφισ ¹ ἐβγαλμένη
ἀπὸ ταῖς κολόνας τῆς ἐκ-
κλησίας τῆς ὑπεραγίας Θεο-
τόκου, τῆς ἐπονομαζομένης
5 Βαρνάκοβα ², πλησίον τῆς
πόλεως Ναυπάκτου ³.

φ.2 Ἐβασίλευσεν ὁ κῦρ Ἀλέ-
ξιος ὁ Κομνηνὸς χρόνους
τριάντα ἐπτὰ (λζ'), ὅστις διὰ
10 τοῦ θεοῦ καὶ ἀγγελικοῦ
σχήματος ⁴ μετωνομάσθη
Ἀκάκιος ⁵· κεῖται δὲ ἐν τῷ
λάρνακι ⁶, εἰσερχόμενοι ἐν
τῷ ναῷ ἐν τῷ ἀριστερῷ μέ-
15 ρει, ἐν τῇ αὐτοῦ μονῇ Βερνι-
κόβου. μετὰ δὲ τοῦτον ἐβα-
σίλευσεν Ἰωάννης ὁ Ἀν-
δριάς ⁷ ἔτη κδ'. μετὰ τοῦ-
τον ἐβασίλευσεν κῦρ Μα-
20 νουήλ ὁ πορφυρογέννητος·
κεῖται δὲ καὶ αὐτὸς ἐν λάρ-
νακι τῆς ἑαυτοῦ μονῆς Βερ-
νικόβου, εἰσερχόμενοι ἐν τῷ
ναῷ δεξιᾷ, ἀντίκρυ τοῦ κῦρ
25 Ἀλεξίου, ὡς καὶ αὐτὸς κῦρ
φ.2^v Μανουήλ κρα|τήσας τῆς βα-
σιλείας ἔτη λη'.

φ.1 Traduttione della copia greca
tratta dal codice del tempio
della santissima Genitrice di
Dio, <cog>nominata Varna-
cova, appresso la città di
Lepanto.

φ.2 Regnò domino Alessio
Comneno anni 37, al quale
per il sacro et angelico habi-
to fù posto il nome di Aca-
cio· giace nell' arca, entran-
do nel tempio nella parte si-
nistra della sua chiesa Var-
nacova. dopo questo regnò
15 Giovanni Andria anni 24.
dopo questi, regnò domino
Emmanuele porfirogenito·
giace anche egli nell' arca
dell' istessa chiesa Var-
20 nacova, entrando nel tem-
pio, alla destra à di rimpetto
di domino Alessio, quale su-
detto domino Emmanuele
tenne il regno anni 38.

1 ἐβγαλμένη· πρβλ. Βρ. Χρ., 1, σ. 407, ἀριθ. 56. Σάθ., σ. 191. Κρ., Δ', σ. 79, λ. ἐβγά-
νω | 5 πλησίον τῆς πόλεως Ναυπάκτου· πρβλ. IB, σ. 461 | 7 ἐβασίλευσεν ὁ κῦρ
Ἀλέξιος Κομνηνός· πρβλ. Βρ. Χρ., 1, σ. 168, ἀριθ. 26 | 9-11 ὅστις διὰ τοῦ θεοῦ
καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος· πρβλ. Λ, σ. 133, ἀριθ. 23. Βρ. Χρ., 1, σ. 146, ἀριθ. 80· σ.
118, ἀριθ. 14· σ. 147, ἀριθ. 85· σ. 381, ἀριθ. 13. Βλ. καὶ σημ. 83 ἐδὼ | 11-12 μετωνο-
μάσθη Ἀκάκιος· πρβλ. Σφρ., σ. 26, § 8 | 13-14 εἰσερχόμενοι ἐν τῷ ναῷ· πρβλ.
Χων., σ. 222, 71 |

5 Βαρνάκοβας ΣΚ 10 εὐαγγελικοῦ Σ [εὐ]αγγελικοῦ Κ 12 Ἀκακίας ΒΣΚ 13
ἐσερχόμενοι Β 17 Ἰωάννης om. ΣΚ 17-18 Ἀνδρέας ΣΚ 18 μετὰ δὲ ΣΚ 21
καὶ om. ΣΚ

Καὶ εἶναι οἱ κτήτορες τῆς
 30 ἁγίας μονῆς⁸ ταύτης τῆς
 Βερνικόβου Ἀλέξιος τοῦ
 Κομνηνοῦ⁹, Μανουὴλ τοῦ
 πορφυρογεννήτου, Ἀγγε-
 λος τοῦ Δούκα καὶ Ἀνδρό-
 νικος· καὶ εἶναι γραμμένοι
 35 οἱ ἄνωθεν κτήτορες ἐν τῷ
 κώδικι¹⁰ τῆς αὐτῆς μονῆς
 καὶ μνημονεύονται ἀκατα-
 παύστως ἐν ταῖς ἁγίαις,
 40 θείαις καὶ ἱεραῖς μυσταγω-
 γίαις καὶ ἀκολουθίαις ἕως
 τὴν σήμερον.

Τὸ δὲ τοποθέσιον τῆς
 Βερνικόβου ἦν ἐπὶ τόπου
 πεδινῷ εἰς μέσον ἀνωμά-
 45 λου, δηλαδὴ λακκώδη, ὀρί-
 ζον δὲ καὶ τοὺς τόπους τοῦ-
 τος¹¹· ἀπὸ δὲ τὸν πόρον
 τοῦ ὀνομαζομένου ποταμοῦ
 Μόρνου ἕως τὸ ἄκρον τῆς
 50 θαλάσσης καὶ ἕως τὸ πα-
 λαιοκλήσι τοῦ ὀνομαζομέ-
 φ.3 νου ἁγίου Νικολάου || μὲ
 ὅλον τὸν λόγον· καὶ ἀφιε-
 ρώθη εἰς τὸ αὐτὸ μοναστή-
 55 ριον παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου
 Ἑμμανουὴλ τοῦ πορφυρο-
 γεννήτου. ἔχει δὲ καὶ μετό-
 χιον εἰς τὸ ἄκρον τοῦ Λόγ-
 γου¹² πλησίον τῆς θαλάσσης,
 60 τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἀρσενᾶ.
 τὸ δὲ Νεόκαστρον¹³ ὅπου εἶ-

25 E sono gl' edificatori di
 detto santo tempio di Var-
 nacova Alexio di Comnenò,
 Emmanuele porfirogenito,
 Angelo Duca et Andronico·
 30 e sono li sudetti edificatori
 notati nel codice di detto
 tempio e sono commemora-
 ti incessantemente nelli san-
 φ.2^v ti sacrificij del|| le messe et
 35 altri officij sin' al d'hog-
 gi.

Il sito di Varnacova esiste
 in luogo campestre in mezzo
 anomalù, cioè fossa, e com-
 40 manda questi luoghi· dalla
 sboccatura del fiume nomi-
 nato Mornu in sin' all
 estremità del mare e fin
 alla chiesa vecchia, nomina-
 45 ta santo Nicolò, con tutto'l
 bosco, e fù consacrato in det-
 to monasterio dal religio-
 sissimo Emmanuele di por-
 firogenito· havendo anco un
 50 hospitio nell estremità del
 Bosco appresso il mare, con
 la chiesa di sant' Arsenà. ma
 il Neocastro che nella estre-

32-33 Ἀγγέλου Α Ἀνδρονίκου Α 35 δι d'hoggi χφ Β 36 Κόνδικι Α 38 εἰς
 ταῖς ΑΒΣ 44-45 ἀνωμαλοῦ Α 46 δὲ om. ΣΚ 47 δὲ om. ΣΚ 49 ἄκρι ΒΣΚ
 52 τοῦ ἁγίου Σ 59-62 πλησίον τῆς θαλάσσης τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἀρσενᾶ. τὸ
 δὲ Νεόκαστρον ὅπου εἶναι εἰς τὸ ἄκρον τοῦ Λόγγου om. ΣΚ.

ναι εἰς τὸ ἄκρον τοῦ Λόγγου
 ἀφιερῶθη παρὰ Ἰωάννου
 βασιλέως, τοῦ μετ' Ἀκα-
 65 κίου, ἡγουμενεύοντος ἔτι
 Ἰωάννου τοῦ μοναχοῦ. εἶχε
 δὲ καὶ πλησίον τῆς Ναυ-
 πάκτου μετόχιον εἰς τὴν
 Πέτραν, τὴν ὑπέζωθεν τῆς
 70 Ναυπάκτου καὶ ἐλαιᾶς ρί-
 ζες ἑξακόσιες ἑβδομήντα
 ἕως τὸ Ξεροπήγαδον καὶ
 ἐλαιοτρίβιον καὶ ἕτερον
 μῦλον καὶ χρυσόβουλλα
 75 βασιλικά, βέβρινα. καὶ ἄλλο
 μετόχιον πλησίον τῆς πα-
 λαιᾶς Πάτρας, τὸ ὀνομαζό-
 φ. 3^ν μενον Τρεῖς ἐκκλη||σίδες, αἱ
 ὁποῖαι ἐκτίσθησαν παρὰ
 80 τοῦ εὐσεβεστάτου Ἀνδρο-
 νίκου τοῦ Παλαιολόγου,
 αὐθεντεύοντος τούτου τῆς
 παλαιᾶς Πάτρας ἔτη θ' 14.
 καὶ τότε ἀφιέρωσε τὰς τρεῖς
 85 ἐκκλησίας εἰς τὸ ἄνωθεν
 μοναστήριον, τὸν ναὸν τοῦ
 ἁγίου Νικολάου, τοῦ ἁγίου
 Ἀνδρέου καὶ τῆς ὑπερα-
 γίας Θεοτόκου, αἱ ὁποῖαι
 90 εἶναι ἀράδα ὡς φαίνονται
 καὶ ἀνταμωμένες, ἔχον ἐκεῖ
 καὶ ζευγάρια ἑξή καὶ ἐλαιᾶς
 ἑκατὸν ὀγδοήκοντα καὶ τό-
 πον ἕως εἰς τὸ ἄκρον τοῦ

mità del Borgo esiste fù
 55 consacrato da Giovanni im-
 peratore, dopo Acacio, esse-
 ndo ancora abbate Giovan-
 ni monacho. Possiede ancora
 vicino à Lepanto un' altro
 60 hospitio in Petra, fuori di
 Lepanto e piante di olivazj
 φ. 3^ν seicento settanta||fin' à Xe-
 ropigado, un electrivio et un
 molino e chrysoboli regij in
 65 carta pergamina. et un' altro
 hospitio vicino à Patrasso
 vecchio, nominato Tre chie-
 se, le quali si sono edificate
 dal religiosissimo Andro-
 70 nico Paleologo, che domina-
 va per nove anni detto Pa-
 trasso vecchio. et all' hora
 consacrò le dette tre chie-
 se nel sudetto monasterio,
 75 il tempio di santo Nicolò di
 sant' Andrea e della b⟨ea-
 tissima⟩ Vergine, le quali
 sono dove si vede tutte in
 riga, havendo ivi sei para di
 80 bò et oliveti 180 e luogo sin
 al fiume Leucà, che è verso

75 βέβρινα· βλ. Κρ., Δ', σ. 91, λ. βεβράινος, βέβρανός, βέβρινος 77-78 τὸ ὀνο-
 μαζόμενον Τρεῖς ἐκκλησίες· πρβλ. Σφρ., σ. 28, 20-23· ΨΣφρ., σ. 278, 16-18.

66 ἔχον AB Εἶχον ΣΚ 67 τὸ post καὶ Σ 69 τῆς ὑπέζωθεν AB 72 ἕως εἰς
 τὸ Σ || ξεροπήγαδον Κ 73 ἐλαιοτριβεῖον Κ 75 βέδρωνα Α βεδράνα ΒΣΚ
 80 εὐσεβάστου Κ 81 τοῦ post Ἀνδρονίκου om. ΣΚ 82 τούτου post αὐθεν-
 τεύοντος om. Κ 84-85 τὰς πρόσθεν ἐκκλησίας ΒΣΚ 90 ἀράδα om. ΒΣΚ 91
 ἔχων ΣΑ 94 ἕως om Σ

95 ποταμοῦ Λευκάς, ὁποῦ εἶναι
κατὰ τὴν Πάτραν καὶ ἕτερα
χρυσόβουλλα εἰς τὸ νὰ μὴ
ἀποξενωθῶσι ταῦτα. γεγό-
νασι δὲ ταῦτα ἡγουμενεύον-
100 τος ἔτι τοῦ κῦρ Τιμοθέου,
ὁ ὁποῖος ἦν πρώην τοῦ
Ἰωάννου τοῦ μοναχοῦ,
φ.4 βασι||λεύοντος τοῦ κῦρ Ἰ-
ωάννου τοῦ Ἀνδριᾶ. καὶ
105 ἐδόθησαν χρυσόβουλλα ἁ-
ξια παρὰ πάντων τῶν αὐ-
θεντῶν καὶ διὰ τὴν εὐλά-
βειαν τοῦ αὐτοῦ μοναστη-
ρίου ὥρκισαν πρὸς θεὸν τὸ
110 μηδεὶς τῶν μεταγενεστέρων
αὐθεντῶν τε καὶ βασιλέων
ἐνοχλῆσαι τίποτε τὸ ἄνω-
θεν μοναστήριον.

Ἦσαν δὲ τότε ἱερομόνα-
115 χοὶ καὶ ἱεροδιάκονοι ἐνε-
νήκοντα ἕξι, ὥς φαίνονται
τὰ κελλία των καὶ ἡ ὑπογρα-
φή τοῦ καθ' ἑνὸς εἰς τὸν
κώδικα τοῦ μοναστηρίου. ἐν
120 ἔτει ἀπὸ Ἀδάμ 6702, ἀπὸ
Χριστοῦ 1212.

97 νὰ μὴν ΣΚ 104 ἀοδριᾶ Α Ἀνδρεᾶ ΣΚ 109 ὥρκισε(ν) Β ὥρκισε Σ ὥρκισε πρὸς
τὸ Θεὸν μηδεὶς Κ 117 Verba ὑπογραφή τοῦ καθ' ἑνὸς εἰς evanida ex altera ma-
nu supra scripta Α 119 κόνδικα Α

ΣΧΟΛΙΑ

1. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὑπῆρχε συνήθεια στὸ Βυζάντιο νὰ ἀντιγράφονται
κεῖμενα ἀπὸ ἐπιγραφὰς σὲ χειρόγραφα ⁶⁶.

66. Κ. KRUMBACHER, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, μετφρ. Γ. ΣΩΤΗ-
ΡΙΑΔΟΥ, τόμ. 2, Ἀθῆναι 1900, ἀνατύπωση Ἀθῆναι 1974, σ. 661, σημ. 7. Πρβλ. ΣΠ.
ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ἐνθυμήσεων ἥτοι Χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη*, σ. 138,
ἀριθ. 44. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 8, σημ. 1.

Patrasso et altri chrysoboli,
acciò non alienino detti veni.
sono fatte queste cose quan-
85 do ancora era abbate detto
Timotheo, che fù prima di
Giovanni monacho, regnan-
te detto Giovanni Andria. e
sono dati chrysoboli degni
φ.3^v da||tutti li regnanti per la
divotione di esso conven-
to et hanno giurato che
niuno delli succesorì domi-
nati e rè non haveranno da
95 inferire nessuna molestia
al detto convento.

Erano all' hora hieromo-
nachi e diaconi novanta sei
conforme si vedono le loro
100 celle e la sottoscrizione di
cadavno nel codice del con-
vento. l' anno della creatione
6702, e della nostra Reden-
tione 1212.

2. Ἐχει ἐκφραστεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τὸ τοπωνύμιο Βαρνάκοβα ἢ Βαρνάκοβο εἶναι σλαβικό καὶ ὅτι στὴ Δυτικὴ Στερεὰ διατηρήθηκαν ἄρκετὰ σλαβικά τοπωνύμια μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ κατάληξη -οβα, -οβο⁶⁷. Στὸν τύπο Β α ρ ν ά κ ο β α (ο) δὲν παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο τῆς μεθάρθεσης τῶν ὑγρῶν⁶⁸ καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ σλαβικοῦ ο μὲ ἑλληνικὸ α ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ λέξις πρέπει νὰ εἶναι παλιότερη ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα⁶⁹. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν περίπτωση τοῦ τοπωνυμίου Βάρνακας ποὺ ἀπαντᾷ σήμερα στὶς ΝΑ ὑπώρειες τοῦ ὄρους Περγαντί στὴν Ἀκαρνανία⁷⁰. Δυσετυμολόγητος εἶναι ὁ τύπος Β ε ρ ν ι κ ο β ο (στ. 35, 43).

3. Σημεῖο τοπογραφικῆς ἀναφορᾶς γιὰ τὴ μονὴ ἢ κοντινὴ πόλη Ναύπακτος, πρώτη μεγάλῃ πόλῃ στὴν περιοχὴ⁷¹. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς Νικοπόλεως ἢ Ναύπακτος ἀναδεικνύεται σημαντικὸ διοικητικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ κέντρο στὴ Δυτικὴ Στερεά^{71α}. Ἡ ἀκμὴ τῆς ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων συνεχίζεται καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου. Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους καὶ μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου ἢ Ναύπακτος, ἔδρα τοῦ μητροπολίτη Ἰωάννου Ἀποκαύκου⁷², γίνεται δεύτερο με-

67. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβα*, σ. 3, σημ. 1. Βλ. καὶ Κ. Σ. ΚΩΝΣΤΑ, «Τοπωνυμικά Αἰτωλοακαρνανίας, Γκόρα-Γόρα-Γουριά», *Αἰτωλοακαρνανικά Χρονικά*, τεύχ. 3, Ἰούλιος 1956, σ. 22.

68. V. VASMER, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, σ. 287, § 23.

69. Βλ. Φ. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, «Νεοελληνικὲς ἐτυμολογίαις», *Ἑλληνικά* 27 (1974) 392, σημ. 6, ὅπου παρέχεται ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Φ. Μαλιγκοῦδῃ γιὰ τὴ συνδρομὴ του.

70. ΓΕΡ. ΗΡ. ΠΑΠΑΤΡΕΧΑ, «Τοπωνυμικά Ξηρομέρου», *Ἐπετ. Ἑτ. Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 3 (1971-1972) 393. Ἡ ἐρευνα γύρω ἀπὸ τὴν προέλευση τοῦ ἐτύμου τῶν δύο τοπωνυμίων (Βαρνάκοβα-Βάρνακας) παρουσιάζει πολλὰ καὶ ποικίλες δυσκολίες. Εἶναι πιθανὸ οἱ τοπωνυμίες νὰ σχετίζονται μὲ τὸ ὄνομα Βρανᾶς (Βαρνᾶς, Βάρνα) πού, παρὰ τίς ἀπόψεις τοῦ Φ. Κουκουλέ, φαίνεται νὰ εἶναι σλαβικοῦ ἐτύμου (βλ. βιβλιογραφία, Φ. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, «Μία σλαβικὴ ἐπιγραφή τῆς Μακεδονίας καὶ τὰ διδάγματά της», *Μακεδονικά* 14 (1974) 393 καὶ σημ. 1, 2, 4).

71. Σύντομη ἱστορία τῆς πόλης βλ. στὸ κεφάλαιο «Περὶ Ναυπάκτου» τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Χρονικοῦ τοῦ Γαλαξειδίου* ἀπὸ τὸν Κ. Ν. ΣΑΘΑ, σ. 1-44. Πρβλ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, σ. 60-87. Τ. Φ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑργονκλοπαιδεῖα* 9, Ἀθῆναι 1966, στ. 323-328 λ. Ναύπακτος.

71α. Βλ. σχετικὰ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Πότε παρήκμασε καὶ ἐξέλιπε καὶ ἐκκλησιαστικῶς ὡς μητρόπολις ἡ Νικόπολις καὶ ἀνεδείχθη ἡ Ναύπακτος», *Πεπραγμένα τοῦ 9' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. II, Ἀθῆναι 1956, σ. 150-205. Πρβλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Ἀντικτὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπείρου ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 5-8.

72. Βλ. ΑΡΟΣΤΟΛΟΣ Δ. ΚΑΡΠΟΖΙΛΟΣ, *The Ecclesiastical Controversy between*

γάλο κέντρο μετά την πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου. Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος δίνει ὠραιότατη περιγραφή τῆς πόλης στὴν ἐποχὴ του ⁷³. Στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. ἡ Ναύπακτος περιέρχεται στὰ χέρια τοῦ οἴκου τῶν Ἀνδεγαυῶν ⁷⁴ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. ἐγκαθίσταται ἐδῶ Λατίνος ἀρχιεπίσκοπος ⁷⁵. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἱστορία τῆς Ναυπάκτου κατὰ τὸν 14ο αἰ., ὅταν ἡ πόλη ἀλλάζει διαρκῶς κυρίαρχους, Ταραντίνους, Ἀλβανούς, Βυζαντινοὺς καὶ Βενετοὺς ⁷⁶. Τὸ β' μισὸ τοῦ 15ου αἰ. καλύπτεται ἐπίσης ἀπὸ ἱστορικὰ γεγονότα σκληροῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν βενετικῶν δυνάμεων μὲ τὶς δυνάμεις τῶν Τούρκων. Στὶς 29 Αὐγούστου 1499 ἡ πόλη παραδίδεται ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς στοὺς Τούρκους ⁷⁷. Ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς Ναυπάκτου ἐξασφάλιζε σημαντικὰ πλεονεκτήματα στρατηγικῆς σημασίας στοὺς κατακτητὲς τῆς καὶ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἐλέγχουν τὸ θαλάσσιο δρόμο μεταξὺ τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Πελοποννήσου, ἀπὸ τὸν Πατραϊκὸ ὥς τὸν Κορινθιακὸ κόλπο. Ἔτσι ἡ Ναύπακτος δὲν ἔπαυε ν' ἀποτελεῖ στόχο τῶν δυτικῶν δυνάμεων μὲ διεκδικητὲς τοὺς Βενετοὺς, ποὺ ἐδραιώνονται κατὰ τὴν περίοδο τῆς Β' Ἐνετοκρατίας στὴν πόλη καὶ διευθύνουν ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὶς ἐπιχειρήσεις τοὺς στὶς περιοχὲς τῆς Στερεᾶς ἢ καὶ τῆς ἀπέναντι Πελοποννήσου ⁷⁸. Μὲ τὸ τέλος τοῦ Βενετοτουρκικοῦ πολέμου καὶ μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Κάρλοβιτς (1699) ἡ Ναύπακτος παραμένει γιὰ λίγο στὰ χέρια τῶν Βενετῶν, ὥσπου παραχωρεῖται στοὺς Τούρκους (4 Αὐγούστου 1701) ⁷⁹.

the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epirus (1217-1233), Θεσσαλονίκη 1973, σ. 58, σημ. 47.

73. Βλ. N. A. BEES, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)», *Byz.-neugr. Jahr.* 21 (1971-1974), Ἀθῆναι 1976, (ἐκ τῶν καταλοίπων N. A. Βέη), σ. 122-124.

74. Βλ. σχετικὰ, ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Κ. ΧΡΥΣΟΥ, «Ἡ προαγωγή τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων σὲ μητρόπολη», *Δωδώνη*, ΕΕΦΣΠΙ 5 (1976) 342.

75. Ὁ.π., σ. 338, σημ. 3.

76. Γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν περιπετειῶν τῆς πόλης ἐτοιμάζει εἰδικότερη διατριβὴ ὁ Π. Χριστόπουλος (βλ. καὶ *Θησαυρίσματα* 12, 1975, σ. 365). Κατάλογο ἐγγράφων μὲ περιλήψεις γιὰ τὴ Βενετοκρατούμενη Ναύπακτο (1444-1510) δημοσίευσε ὁ Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΑΝΗΣ, *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-1973), σ. 493-501.

77. Τὸ γεγονός εἶχε μεγάλη ἀπήχηση καὶ σημειώνεται πάρα πολὺ συχνὰ στὰ *Βραχέα Χρονικά* (βλ. P. SCHREINER, *Die byz. Kleinchroniken*, τόμ. II, Wien 1977, σ. 533-535).

78. Γιὰ τὴν περίοδο τῆς Β' Ἐνετοκρατίας στὴ Ναύπακτο καὶ τὴν περιοχὴ τῆς βλ. Κ. ΝΤΟΚΟΥ, *Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς*, σ. 8-34.

79. ΙΩΑΝΝΟΥ Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Διοικητικὴ Ὁργάνωσις τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἐπαρχια-

Οί τύχες τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Ναυπάκτου ἦταν φυσικά συνδεδεμένες με τὴν ἱστορικὴ μοίρα τῆς πόλης. Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας ἀπέχει μόνο 16 χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Ναυπάκτου καὶ ἦταν περισσότερο δεμένη μαζί της κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Δεύτερης Ἑνετοκρατίας στὴν περιοχὴ.

4. Ἡ σύγχυση τῶν παραδόσεων γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς σχέσης τῶν αὐτοκρατόρων με τὸ μοναχικὸ βίο⁸⁰, ποὺ ἀπαντᾷ στὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ, δὲν εἶναι μόνο προῖον τῆς φαντασίας τῶν μοναχῶν. Δύο μέλη τῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν, ὁ Μανουὴλ καὶ ὁ νόθος γιὸς τοῦ Ἀλέξιου, ἔγιναν μοναχοί⁸¹. Ὁ R. Guiland σημειώνει ὅτι γιὰ τὸ μοναχικὸ ὄνομα τοῦ Μανουὴλ δὲ γνωρίζουμε τίποτ' ἄλλο ἀπὸ μιὰ μαρτυρία τοῦ Ψευδοκωδικοῦ ποὺ μᾶς παραδίδει τὸ ὄνομα Ματθαῖος⁸². Ἡ πληροφορία αὕτη μπορεῖ νὰ συνδυαστεῖ με τὶς μαρτυρίες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ Βραχέα Χρονικά⁸³ ἢ τὴ βυζαντινὴ Χρονογραφία⁸⁴ ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὴν εὐρύτερη διάδοση τῆς φήμης καὶ κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ.

5. Στὴ σύγχυση τῶν παραδόσεων θὰ πρέπει ν' ἀποδώσουμε τὴν εἰσροὴ τῆς ἀνακρίβειας ὥς πρὸς τὸ θέμα τῆς μετὰταξης τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ ἀπὸ τὸν κοσμικὸ βίο στὶς τάξεις τῶν μοναχῶν. Ἡ ἀμυδρὴ γνώση τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς Βαρνάκοβας ὅτι κάποιος

κλῆς Διοικήσεως τοῦ κυριάρχου Ὁθωμανικοῦ Κράτους, Ἀθῆναι 1971, σ. 92.

80. Βλ. R. GUILLAND, «Οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες καὶ τὸ θέλητρον τοῦ μοναστηρίου», *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 215-234.

81. Ὁ.π., σ. 224, 226.

82. ΨΕΥΔΟΚΩΔΙΝΟΣ, ἔκδ. Βόννης, σ. 159, στ. 7-12.

83. Βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7, σ. 133, ἀριθ. 23. P. SCHREINER, *Die byz. Kleinchroniken*, τόμ. I, σ. 145, ἀριθ. 80· σ. 172, ἀριθ. 4. Ἡ συνάδελφος κ. Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδου ἔθεσε ὑπόψη μου—τὴν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὕτη—ἓνα ἀκόμη σημεῖωμα τοῦ cod. Nanianus 26 φ. 215 (I. A. MINGARELLI, *Graeci codices manuscripti apud Nanios patricios Venetos asseruati*, Bologne 1784, σ. 32. Πρβλ. τώρα: *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti recensuit ELPIDIUS MIONI*, Volumen I, codices in classes a prima usque ad quintam inclusi, pars prior, classis I, classis II, codd 1-120 (Ministero della Pubblica Istruzione. Indici e Cataloghi, Nuova Serie VI. Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Volumen I pars prior), Rome 1967, σ. 42 (Gr. I, 33 (coll. 977) olim Nanianus XXXI).

84. Βλ. ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗ, «Ἐνα νέο χειρόγραφο τῆς Ἱστοριογραφίας ἐν συνόψει» τοῦ Ἰωήλ», *Φίλτρα, τιμητικός τόμος Σ. Γ. Καφωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 300-301. Ὁ Ἀλέξιος, ὁ γιὸς τοῦ Μανουὴλ, ὀνομάστηκε Ἀθανάσιος (R. GUILLAND, *ΕΕΒΣ* 21, 1951, σ. 226).

ἀπὸ τοὺς Κομνηνοὺς αὐτοκράτορες ἔγινε μοναχὸς συνέβαλε στὴ δημιουργία τῆς λαθεμένης παράδοσης. Τὸ ὄνομα Ἀκάκιος ὅμως μᾶς παροτρύνει νὰ ἐκφράσουμε τὴν ὑπόνοια ὅτι ἀνάμεσα σὲ ὅλα τοῦτα κρύβεται ἴσως ἓνα εὐρύτερο θέμα: τὸ πρόβλημα τῆς σύγχυσης τῶν Κομνηνῶν μὲ τοὺς Παλαιολόγους. Τὸ μοναχικὸ ὄνομα ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνὸ συναντοῦμε στὸ πρόσωπο τοῦ Δεσπότη Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου⁸⁵ ποὺ πέθανε στίς 4 Μαρτίου τοῦ 1428, ἀφοῦ ἔγινε μοναχὸς μὲ τὸ ὄνομα Ἀκάκιος⁸⁶. Συγκρίνοντας στὴ συνέχεια τὶς παραπάνω μαρτυρίες μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη⁸⁷, ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἱστορικὸ τῆς ταφῆς τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος, πατέρας τοῦ Ἀνδρονίκου, γίνεται κι αὐτὸς μοναχὸς μὲ τὸ ὄνομα Ματθαῖος⁸⁸ καὶ θάβεται στὴν ἴδια μονή, εἶναι εὐκολο νὰ διακρίνει κανεῖς ὅτι ἡ ἱστορικὴ παράδοση διαχέεται στὴ μνήμη ἢ τὴ φαντασία τῶν μοναχῶν τῆς Βαρνάκοβας.

6. Μὲ βάση αὐτὴ τὴ μαρτυρία ὁ Ν. Σολωμὸς⁸⁹ ἐρεῦνησε πρῶτος στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς καὶ διαπίστωσε ὅτι ὑπῆρχαν πράγματι τάφοι, ἀλλὰ οἱ τάφοι αὐτοὶ σύμφωνα μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ Ὁρλάνδου⁹⁰ ἀνῆκαν σὲ πρόσωπα τοῦ οἴκου τῶν Κομνηνοδουκάδων τῆς Ἡπείρου. Διαπιστώνουμε δηλαδὴ μιὰ ἐπέκταση στὸ φαινόμενο τῶν συγχύσεων καὶ πρὸς τὴν οἰκογένεια τῶν Κομνηνῶν-Ἀγγέλων τῆς Ἡπείρου.

7. Ἡ προσωνομία Ἀνδρίας ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη Κομνηνὸ δὲν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Λάμπρου τὸ ἐπώνυμο θυμίζει τὸ τοῦ Βαμβακορράβδη ὅπερ ἔφερεν ὁ Ἀλέξιος ὁ Μούρτζουφλος⁹¹. Στὸ ἰταλικὸ κείμενο τοῦ σημειώματος ποὺ ἐξέδωκε ὁ Λάμπρος ἀπαντᾶται καὶ ὁ τύπος Andricio> Ἀνδρίκιος⁹². Ἄν ἀπορριφθεῖ

85. AVERKIOS TH. PAPADOPOULOS, *Versuch Einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453*, München 1938, πρ. 93.

86. Γ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, ἔκδ. VASILE GRECU, București 1966, σ. 26, § 8. Πρβλ. *Βυζαντινά* 10 (1978) 41.

87. ΝΙΚΗΤΑΕ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, ἔκδ. I. AL. VAN DIETEN (*Nicetae Choniatae Historia*. CFHB XI/I, Berlin 1975), σ. 222, στ. 71-73. Πρβλ. ΕΦΡΑΙΜ, ἔκδ. Βόννης, σ. 201, στ. 4825-4835.

88. Γ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, σ. 18, στ. 27 ἑ. Πρβλ. καὶ σ. 260, στ. 6 ἑ.

89. Βλ. Ν. ΣΟΛΩΜΟΥ, *Ἐκ τῶν Δωρικών...*, σ. 681-688.

90. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 10-16.

91. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας», σ. 392.

92. Ὁ.π., σ. 384. Πρβλ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, σ. 142. Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἐγγράφα», σ. 504, 509.

ή πιθανότητα ότι ή λέξη δέν ἐξέφραζε τίποτ' ἄλλο ἀπό μιὰ ιδιότητα πού ἀπέδιδε τὸ χάρισμα τοῦ ἀνδρειωμένου⁹³ στὸν αὐτοκράτορα, τότε βρισκόμαστε καὶ πάλι μπροστὰ στὸ φαινόμενο τῶν συγχύσεων πού διαλύουν τὴν ἱστορικὴ ἀλληλουχία τῶν προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων στὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ.

8. Μὲ τὴν προσωνομία *Ἁγία Μονή* παραδίδονται ὡς σήμερα διάφορα μοναστήρια⁹⁴. Στὴν ἴδια περιοχὴ, κοντὰ στὸ Στενὸ-Λιδορικού, μᾶς εἶναι γνωστὸ τὸ ἐρειπωμένο καθολικὸ τῆς Ἁγίας Μονῆς πού ή ἴδρυσή του τοποθετεῖται μὲ ἀσφάλεια στὰ 1198. Στὴν κτητορικὴ του ἐπιγραφὴ ἀναφέρεται ή ἴδρυση τοῦ ναοῦ πού ἦταν ἀφιερωμένος στὴ Θεοτόκο ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ κυροῦ Ἀλεξίου καὶ μεγάλου βασιλέως τῶν Ρωμαίων τοῦ Κομνηνοῦ⁹⁵. Ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς πού παραδίδεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ δέν εἶναι παρὰ ὁ Ἀλέξιος Γ' Ἄγγελος πού εἶναι γνωστὸς καὶ ὡς Ἄγγελος Κομνηνὸς (1196-1203). Δέν ἀποκλείεται ή ἀνάμειξη τῶν παραδόσεων ἀνάμεσα στίς δυὸ μονὲς πού εἶναι ἀφιερωμένες στὴ Θεοτόκο καὶ δέν ἀπέχουν πολὺ μεταξύ τους, εἰδικότερα στὰ σημεῖα τῆς ταυτωνυμίας τῶν αὐτοκρατόρων Ἀλεξίου τοῦ πρώτου καὶ Ἀλεξίου τοῦ Γ' ή τῆς ταυτότητας τῆς προσωνομίας *Ἁγία Μονή*. Οἱ μελετητὲς τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς Βαρνάκοβας ἐξέφρασαν μὲ πιθανότητα τὴν ἄποψη ὅτι ή Ἁγία Μονὴ τῆς περιοχῆς Στενοῦ ἦταν μετόχι τῆς μεγάλης μονῆς, ἀλλὰ ή ἄποψη δέν εἶναι ἀρκετὰ πειστικὴ.

Μὲ τὴν προσωνομία *Ἁγία Μονή* παραδίδεται σήμερα καὶ ὁ ναὸς τῆς ἁγίας Παρασκευῆς τοῦ χωριοῦ Γολέμι στὴν ἐπαρχία Ναυπακτίας. Στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ σημερινοῦ ναοῦ, κατὰ τὴ διάρκεια προσπαθειῶν πού ἐγιναν μὲ σκοπὸ τὸν ἐξωραϊσμό τοῦ χώρου, βρέθηκε τοιχοδομία μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψίδας, πού καλύφθηκε ἀργότερα κατὰ τὴν ἐπίστρωση τοῦ γηπέδου⁹⁶. Διάφορες ἐγκαταστάσεις (ἐλαιοτριβεῖο, νερόμυλος) μαρτυροῦν ὅτι ὑπῆρχε ἐδῶ κάποιο καθολικὸ μονῆς.

9. Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας εἶναι γνωστὸ πὼς ἰδρύθηκε στὰ 1077 ἀπὸ τὸ μοναχὸ Ἀρσένιο. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ καθολικοῦ δὲ μνημο-

93. Βλ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑ, *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημώδους Γραμματείας (1100-1669)*, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 165, λ. ἀνδρίας, σημ. 1.

94. Βλ. Πρόχειρα, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα* 1, Ἀθῆναι 1962, στ. 208, 211, 213. Πρβλ. Γ. Α. ΧΩΡΑ, Ἡ «Ἁγία Μονή» Ἀρείας, Ἀθῆναι 1975, σ. 36 σημ. 5.

95. Γιά τὴν ἐπιγραφὴ βλ. *Βυζαντινὰ* 10, σ. 33, σημ. 67.

96. Τίς πληροφορίες ὀφείλω στὸν ἐφημέριο τῆς κοινότητος αἰδ. Χρίστο Ἀνδρεόπουλο.

νεύει, όπως συνηθίζοταν, τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα. Τὸ γεγονός αὐτὸ ὁ Καλονάρος ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσει, ἐξετάζοντας τὴν ἐσωτερικὴ κατάσταση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια⁹⁷. Ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς παραδίδεται ὡς ἰδρυτῆς τῆς μονῆς ἀπὸ τὸ ἱταλικὸ σημεῖωμα ποὺ ἐξέδωκε ὁ Λάμπρος⁹⁸. Γιὰ νὰ ἐρμηνευτεῖ τὸ ζήτημα τῆς ἀναφορᾶς τοῦ αὐτοκράτορα ὡς ἰδρυτῆ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ἡ ἐποχὴ μέσα στὴν ὁποία ἐγινε ἡ σύνθεση τῶν σημειωμάτων. Ἡ πραγματικὴ κατάσταση τοῦ μοναχισμοῦ σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια⁹⁹ καὶ τὸ γενικότερο κλίμα τῶν θρύλων¹⁰⁰ ἐπιδροῦν στὴν εὐέξαπτη φαντασίαν τῶν μοναχῶν. Τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀλεξίου Α', θεμελιωτῆ καὶ πρωτεργάτη τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν, προσλαμβάνει ἰδιαίτερο χαρακτήρα, σχεδὸν λατρευτικὸ, φαινόμενο ποὺ δὲν εἶναι βέβαια στενὰ περιορισμένο στὸν κύκλο τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς Βαρνάκοβας. Πολλὰ μοναστήρια ποὺ ἡ ἱστορικὴ τους παράδοση—ἰδιαίτερα στὰ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν πρώτη τους λειτουργία—παρουσιάζεται κάπως συγκεχυμένη, ἀνάγουν τὴν ἴδρυσὴ τους στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξίου¹⁰¹. Δὲν εἶναι τυχαῖο π.χ. καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὸν 160 αἰ. εἰκονίζεται σὲ τοιχογραφίᾳ τῆς ἐπισκοπῆς Σαντορίνης ἡ προσωπογραφία τοῦ Ἀλεξίου¹⁰². Ὁ γραφέας λοιπὸν τοῦ κειμένου δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ ὑποτάσσει τὴν κανονικὴ ἀλληλουχία τῶν πραγμάτων στὴ θρυλικὴ παράδοση ποὺ δεχόταν τὸν Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ ὡς ἰδρυτῆ τῆς μονῆς, ἀφοῦ μιὰ τέτοια παράδοση ἐξυπηρετοῦσε ἐπιπλέον τὰ δικαιώματα καὶ τὶς διεκδικήσεις της, γιατί, ὅσο ἡ ἱστορία της ἦταν τοποθετημένη βαθύτερα στὸ παρελθόν, τόσο τὰ δικαιώματα αὐτὰ φαίνονταν ἀδιάσειστα.

97. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, σ. 134, σημ. 1.

98. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας», σ. 384· πρβλ. Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἔγγραφα», σ. 503-504 καὶ μτφρ. σ. 509.

99. Βλ. σχετικὲς διαπιστώσεις τοῦ ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β₁, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 189.

100. ΣΤ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀπελευθερωτικοὶ Ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 9-10. Πρβλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. 10, Ἀθῆναι 1974, σ. 438-441.

101. Βλ. πρόχειρα, W. MILLER, *Ἡ Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι (1204-1566)*, μτφρ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, τόμ. 1, Ἀθῆναι 1909-1910, σ. 26. Π. ΠΟΥΛΙΤΣΑ, «Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς Βορείου Ἠπείρου», *ΕΕΒΣ* 5 (1928) 54, σημ. 1 κ. ἄ.

102. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Ἡ Ἐπισκοπὴ τῆς Σαντορίνης», *ΑΒΜΕ Ζ'* (1951) 178-214, εἰκ. 36. Ὁ Βοκοτόπουλος, (*Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, σ. 115-116) θεωρεῖ τὴν προσωπογραφίαν τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ ὡς ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ στὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ αὐτοκράτορα.

Οί ἄλλοι «κτήτορες», Μανουήλ Κομνηνός, Ἐγγελος τοῦ Δούκα (πιθανῶς ὁ Κωνσταντῖνος Ἐγγελος Κομνηνός Δούκας) καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος (ποῦ φέρεται στὸ κείμενο ὡς ἰδρυτὴς τῶν τριῶν ἐκκλησιῶν στὴν περιοχὴ τῶν παλαιῶν Πατρῶν), σχετίζονται λίγο-πολύ μὲ τὶς οἰκοδομικὲς δραστηριότητες στὴν ἴδια μονὴ ἢ σὲ παραρτήματα τῆς ¹⁰³, ὥστε νὰ δικαιολογεῖται κάπως ἡ μνεΐα τοῦ ὀνόματός τους στὸν κατάλογο τῶν κτητόρων.

10. Στὸ ἐλληνικὸ κείμενο τῶν σημειωμάτων ποῦ ἐξέδωκε ὁ Λάμπρος ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη προβληματικὴ ἀναγραφὴ ¹⁰⁴:

*ι δε παρουνσα ιερα βιβλος ετεθι σιν τις αφτισ μονισ τις Βερνικο
πριν γερεσι ο αφτοσ εσοθεν αρθιξ ετι 8 παρα κιο Κονσταντινου
πραχροροσ και Πελοπονισουν μινι ιουνιου 6657*

ποῦ εἶναι πιθανὸ νὰ σχετίζεται μὲ χειρόγραφο («κώδικα») τῆς μονῆς Βαρνάκοβας ¹⁰⁵, ὅπως σημειώνει καὶ ὁ Καλονάρος. Ἐς σημειωθεί ὅμως ὅτι ὁ Καλονάρος συνδυάζει τὸ ἀναφερόμενο ὄνομα μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο ¹⁰⁶. Ὁ μνημονευόμενος ὅμως ἐδῶ Κωνσταντῖνος δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι καὶ ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου, ἀφοῦ ἡ διατύπωση «ἐτέθη ἡ βίβλος...παρὰ κυρ (οὔ) Κωνσταντῖνου» σημαίνει «ἐγράφη ἡ βίβλος ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο» ¹⁰⁷.

11. Ἡ περιουσία τῆς μονῆς Βαρνάκοβας ἐκτεινόταν στὴν πεδιάδα τοῦ Μόρνου καὶ στὴν κοιλάδα τοῦ Εὐπαλίου. Μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο γεωγραφικῶν σημείων ὑπάρχει μιὰ λοφοσειρὰ ποῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριὸ Καστράκι μὲ κατεύθυνση πρὸς τὴ Φανερωμένη (βόρεια ἀπὸ τὸ σημ. χωριὸ Μανάγουλη), διακόπτοντας τὴ συνέχεια τοῦ πεδινοῦ

103. Βλ. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβας*, σ. 4 ἐ' πρβλ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, σ. 133 σημ. 1, 138 σημ. 2, 139 σημ. 1.

Ὁ Κων/νος Ἐγγελος Κομνηνός Δούκας μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια τῆς διαμάχης του μὲ τὸ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰ. Ἀπόκαυκο, βλ. ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΠΟΛΑΚΗ, «Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου, σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὸν 19' αἰῶνα», ἐν Ἱεροσολύμοις 1923 [ἀνατ. ἀπὸ τὸ περιοδ. *Νέα Σιών* 18 (1923) 129-212, 449-474, 513-527], σ. 85-100.

104. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας», σ. 384' πρβλ. Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἔγγραφα», σ. 503. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, σ. 142.

105. Γιά τὴν ὀρολογία βίβλος βλ. Β. ΑΤΣΑΛΟΣ, *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine*, σ. 28 ἐ'.

106. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, σ. 142, σημ. 2.

107. Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Μεγά Λεξικὸν Ὁλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, τόμ. 9, Ἀθήναι 1964, σ. 7204, λ. τίθημι, σημ. 10.

εδάφους καὶ καθιστώντας το στὸ κέντρο ἀνάμало. Στὴ δικαιοδοσία τῆς μονῆς ὑπαγόταν καὶ ἡ ὄρεινὴ περιοχὴ ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Εὐπαλίου καὶ πρὸς τὰ πάνω, ἔχοντας δυτικὸ ὄριο τὸν ποταμὸ Μόρνο, μέχρι τῆ γέφυρα τῆς τοποθεσίας Ρέρεση, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ στὴ συνέντευξη αὐτὸ κείμενο¹⁰⁸.

12. Τὸ μετόχι ποὺ ἀναφέρεται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ κειμένου πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα στὴν τοποθεσία *Ρίζα*, δύο χιλ. περίπου ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸ χωριὸ Πάνω Λόγγος ποὺ εἶναι ἀρχαιότερος συνοικισμὸς ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὁμώνυμο συνοικισμὸ Κάτω Λόγγος τῆς κοινότητος Μανάγουλη. Στὴ θέση αὐτὴ ἐπεσήμανα (μέσα σὲ κτῆμα τοῦ κ. Εὐθ. Δημάκη) τὰ ἐρείπια ἐνὸς μύλου¹⁰⁹. Τὸ συγκρότημα ἀποτελεῖται: α) ἀπὸ μία παραλληλόγραμμη αἶθουσα, διαστάσεων 9.50 X 5.90 μ., μὲ δύο ἀνοίγματα πρὸς Β (πλάτ.1.25 μ.), ἓνα πρὸς Α (πλάτ.1.90μ.) καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ τοξωτὸ ἀνοιγμα τοῦ ὑδραγωγοῦ στὴ νότια πλευρὰ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο, β) ἀπὸ ἓνα συμπαγὲς κτίσμα ποὺ ὁ κατὰ μῆκος ἄξονάς του τοποθετεῖται κάθετα στὸ κέντρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς αἵθουσας, ὥστε τὸ σύνολο νὰ γράφει σὲ κάτοψη τὴ μορφή Τ. Τὸ συμπαγὲς κτίσμα (πλάτ.4.20 μ.) δίνει τὴν ἐντύπωση μεσαιωνικοῦ τείχους· διατηρεῖται σὲ μῆκος 12 περίπου μέτρων καὶ δέχτηκε μεγάλες καταστροφές κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν γιὰ τὴ διάνοιξη τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Ναυπάκτου-Ἰτέας. Ἡ ἐπιμελημένη κατασκευή, ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα, καὶ ἡ χρῆση τῶν πλίνθων ποὺ ἐμφανίζεται σποραδικὰ στοὺς ἄρμους (πάχους 2-2,5 ἐκ.) μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν ὡς στοιχεῖα γιὰ τὴν ἔνταξη τοῦ συμπαγὸς οἰκοδομήματος στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἡ ὑπαρξὴ ὑδραυλικοῦ κονιάματος στὴν ὀριζόντια ἐπιφάνεια τοῦ κτίσματος ἐπιβεβαιώνει τὴ χρησιμότητά τοῦ συγκροτήματος τὸ ὁποῖο στήριζε τοὺς ἀγωγοὺς τοῦ νεροῦ. Ἡ αἶθουσα φαίνεται ὅτι εἶναι ἔργο μεταγενέστερο ποὺ ἀντικατέστησε ἴσως κάποιον ἀνάλογο οἰκοδόμημα. Ἐπέμεινα στὴν ἐπισήμανση τοῦ μύλου αὐτοῦ κοντὰ στὴ θέση Λόγγος, γιατί στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, ὅπως μαρτυροῦν τὰ *ἐνετικά ἔγγραφα*, εἶχε κτηματικὴ παρουσία ποὺ φαίνεται ὅτι καταπατήθηκε ἀπὸ τοὺς κατὰ καιροὺς κατκτητές, ἰδίως τοὺς Τούρκους. Ἀπὸ ἓνα βενετικὸ πιστοποιητικὸ πρὸς

108. Τὸ ἀπόσπασμα ποὺ ἀναφέρεται στὸν περιορισμὸ, στὴν κτηματικὴ παρουσία τῆς μονῆς χρησιμοποίησα καὶ παλιότερα σχολιασμένο (βλ. *Βυζαντινά* 10, σ. 36-40). Γι' αὐτὸ κρίνω σκόπιμο ν' ἀναφερθῶ σὲ ὀρισμένα θέματα, ποὺ ἐξετάστηκαν ἐκεῖ, μὲ συντομία.

109. Ὁ.π., σ. 40, σημ. 89.

τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Ἰάκωβο, τοῦ ἔτους 1696, ποὺ φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ Ἀλέξανδρου Μολίνου, ἀντλοῦμε μιὰ πολὺ χρήσιμη πληροφορία γιὰ τὴ στήριξη τῆς ἀποψης αὐτῆς. Μεταφέρω τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα: *Διὰ τοῦτο ἀναζητᾷ ὁ προειρημένος ἡγούμενος, διὰ ἀνταμοιβῆν τῶν ζημιῶν, ὅπου ἔλαβεν αὐτὸ τὸ μοναστήριον, νὰ τοῦ δοθοῦν ὁκτὼ ζευγαριῶν χέρσα, ἅτινα βεβαιώνει νὰ ἦσαν πάλαι αὐτοῦ τοῦ μοναστηρίου, ἀμὴ (παρμένα) ἀπὸ κάποιον Τοῦρκον, ὀνόματι Δουρὰκ Μπέη, εἰς τόπον ὅπου Λόγγος ὀνομάζεται. Ἔτι καὶ θέλημα νὰ κτίσῃ ἕναν νεκρὸμυλον, τοῦ ὁποίου τὰ θεμέλια ἕως τοῦ νῦν φαίνονται, πὼς ἄλλοτε ἦσαν αὐτοῦ τοῦ μοναστηρίου*¹¹⁰. Ἡ φράση πὼς ἄλλοτε ἦσαν αὐτοῦ τοῦ μοναστηρίου δηλώνει ὅτι ἡ κυριότητα τοῦ τόπου ἀνήκε ἀπὸ παλιὰ στὴ μονὴ καὶ ἡ ἀναφορὰ τὰ θεμέλια ἕως τοῦ νῦν φαίνονται πιστοποιεῖ ὅτι τὸ κτίσμα εἶναι ἐρειπωμένο στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα. Τὰ ἐρείπια ὅμως καὶ σ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν ἐνδεικτικὰ ἢ καλύτερα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα ὅτι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ μονὴ εἶχε ἐγκαταστάσεις, ἕνα μετόχιον εἰς τὸ ἄκρον τοῦ Λόγγου.

13. Θεωρῶ πιθανότερη τὴν ἀποψη ὅτι τὸ Νεόκαστρο ποὺ ἀναφέρεται στὸ κείμενο πρέπει μᾶλλον νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ σημ. χωριὸ Καστράκι, χωρὶς ν' ἀποκλείεται βέβαια τὸ Νεόκαστρο τῆς ὀρεινῆς Ναυπακτίας στὴν ἀντίπερα ὄχθη τοῦ Μόρνου.

14. Σημαντικὴ ἀποβαίνει ἡ μαρτυρία τοῦ Γ. Σφραντζῆ γιὰ τὸ τοπωνύμιον «Τρεῖς ἐκκλησίαις» καὶ τὴν ὑπαρξή, στὴ θέση, τριῶν ναῶν ποὺ μνημονεύονται ἀπὸ τὸ Χρονικόν. Ὁ Ὁρλάνδος γράφει σχετικὰ: ... *τρεῖς ἐκκλησίαι, αἱ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου καὶ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου πλησίον ἀλλήλων κείμεναι καὶ ὀνοματίσασαι ἐξ αὐτῶν τὴν κατὰ Φραντζῆν «ἔξωθι τῶν Πατρηνῶν ἀμπελώνων» εὐρισκομένην θέσιν τρεῖς ἐκκλησίαι, κτίσματα δὲ τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου ἀνεγερθέντα τὸ ἕνατον ἔτος τῆς βασιλείας του ἦτοι τὸ 1291 εἶχον ἀφιερωθῇ ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν ἐπὶ τῶν ὁρέων τῆς ἀπέναντι ἀκτῆς μονήν*¹¹¹. Ὁ Στ. Θωμόπουλος, σχολιάζοντας τὸ χωρίο τοῦ Σφραντζῆ, ἀναφέρει σχετικὰς παραδόσεις καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἐρειπίων αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν¹¹². Ὁ Δ. Ζακυθινὸς ἐκφράζει ἀπορίες γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ

110. Τὸ κείμενο πρωτοδημοσίευσεν ὁ ΣΑΘΑΣ, *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς*, Ἀθῆναι 1869, ἀνατ. 1962, σ. 420-421. Βλ. καὶ τίς ἐκδόσεις: ΔΙΟΓ. ΞΑΝΑΛΑΤΟΥ, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. 37-38· Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Βαρνάκοβα*, σ. 147-148· πρβλ. Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἔγγραφα», σ. 494.

111. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Μ. Βαρνάκοβα*, σ. 10.

112. ΣΤ. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Πόλεως Πατρῶν*, Πάτραι 1950, σ. 288, σημ. 4.

ἱδρυτῇ τους Ἀνδρονίκου καὶ γιὰ τὴν ἐξουσία ποὺ ἐξασκοῦσε στὴν περιοχὴ τῶν Πατρῶν στὸ διάστημα τῶν ἐννέα ἐτῶν ¹¹³. Τὸ πρόβλημα βέβαια παραμένει ἀνοικτό, ἐφόσον καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀνδρονίκου ποὺ ἀναφέρεται στὸ κείμενο εἶναι ἐξίσου αἰνιγματικὸ μὲ τὴ μαρτυρία τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐπὶ θ' ἔτη στὴν περιοχὴ τῶν παλαιῶν Πατρῶν. Ἡ ἔρευνα μὲ ὁδήγησε στὴ σκέψη μήπως θὰ ἔπρεπε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι νὰ δοῦμε τὴν παρουσία τοῦ περιποθήτου ἀνεψιοῦ καὶ κρατίστου καὶ ἁγίου...αὐτοκράτορος κῦρ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου τοῦ Ἀσάνη, εἰς κεφαλὴν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ τυγχάνοντος ¹¹⁴, καὶ νὰ ἐξετάσουμε τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἀνδρονίκου ποὺ ἀναφέρεται ὡς Δεσπότης Πελοποννήσου (1316-1321) ¹¹⁵. Ὁ ρόλος τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Ἀσάνη στὰ πράγματα τῆς Πελοποννήσου καὶ ἡ ἀνάμειξή του στὸ πριγκηπάτο τῆς Ἀχαΐας δὲν εἶναι ἀπόλυτα ξεκαθαρισμένος ¹¹⁶. Ἡ ἀνάμειξή του ὅμως στὰ πράγματα τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας εἶναι ἀναμφισβήτητο γεγονός, ὅπως φαίνεται σὲ συνοδικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου XIII τοῦ Γλυκεῶς ¹¹⁷. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ¹¹⁸ μᾶς κάνει γνωστὴ μιὰ ὑπόθεση στὴν ὁποία ἀναμιγνύεται ὁ ἐπίσκοπος Κερνίτζης Μαλωταρᾶς καὶ ὁ Ἀνδρόνικος φαίνεται νὰ προσφέρει βοήθεια γιὰ τὴν ἀνέγερσι κάποιου ναοῦ: ἀνῆγειρεν ἐπ' ὀνόματι ταύτης (τῆς Θεοτόκου) θεῖον ναὸν οὐ μικρὰν σπουδὴν καὶ χεῖρα πρὸς τοῦτο συμβαλομένον καὶ τοῦ περιποθήτου ἀνεψιοῦ καὶ κρατίστου καὶ ἁγίου μου αὐτοκράτορος, κῦρ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Ἀσάνη ¹¹⁹.

Ἡ θέσι τῆς ἐπισκοπῆς Κερνίτζης εἶναι, κατὰ τὸν Γριτσόπουλο, εἰς τὴν Μητροπόλιν Παλαιῶν Πατρῶν ¹²⁰. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σπουδὴ καὶ χεῖρα τοῦ ἄρχοντα τῆς Πελοποννήσου ὑπεισέρχεται σὲ δραστη-

113. ΔΙΟΝ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, «Μελέται περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει», *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 186.

114. FR. MIKLOSICH-I. MÜLLER, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi, Sacra et Profana*, I, Vindobonae 1860, σ. 52. Πρβλ. MIGNÉ, PG 152, στ. 1125.

115. Βλ. AVERKIOS PAPADOPOULOS, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen*, σ. 28, πρ. 46 καὶ σημ. 222. D. ZAKYTHINOS, *Le Despotate Grec de Morée, Histoire Politique*, Athens 1953, ἀνατ. (Variorum Reprints) London 1975, σ. 70 ἔ. Βλ. ἀκόμη, E. TRAPP-R. WALTHER-H. V. BEYER, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τεύχ. 1, Wien 1976, σ. 138, ἀριθ. 1489.

116. Ὁ.π., σ. 73.

117. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἰωάννου Γλυκεῶς βλ. τὴν πρόσφατη μονογραφία τοῦ ΣΤ. Ι. ΚΟΥΡΟΥΣΗ, «Ὁ λόγιος οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωάννης ΙΓ' ὁ Γλυκεῶς», *ΕΕΒΣ* 41 (1974) 297-405.

118. FR. MIKLOSICH-I. MÜLLER, *Acta*, I, σ. 52-53.

119. Ὁ.π., σ. 52.

120. *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* 7, Ἀθῆναι 1965, στ. 516-518.

ριότητες για την ανάγερση εκκλησιών σε συνδυασμό με την παρουσία του στην περιοχή των παλαιών Πατρών και την όλιγοετή κυριαρχία του σ' αυτήν—πού ή διάρκειά της δεν όρίζεται άλλωστε με ακρίβεια από την ιστορική έρευνα—είναι, κατά τή γνώμη μου, σοβαρές ένδειξεις νά μάς όδηγήσουν στην ύπόθεση ότι δεν αποκλείεται τó όνομα του 'Ανδρονίκου νά συνδέθηκε με τó μετόχι τής μονής Βαρνάκοβας στην περιοχή «Τρεῖς εκκλησίες» των παλαιών Πατρών. Μιά τέτοια συνδρομή για την ανάγερση—ή ακόμα και μόνο ή φροντίδα των ναών—ήταν άρκετή στους μοναχούς τής Βαρνάκοβας νά έντάξουν τόν 'Ανδρόνικο Παλαιολόγο στους δωρητές του μοναστηριού.

Πόσο παλιές ήταν οι τρεῖς εκκλησίες στην περιοχή των παλαιών Πατρών δεν είμαστε σε θέση νά γνωρίζουμε. Στα χρόνια του Σφραντζή (1429) οι εκκλησίες αυτές *ήσαν παλαιόθεν* εκεί. Δέν ξέρουμε επίσης αν ήταν έργα του 'Ανδρονίκου, σύμφωνα με τις ένδείξεις πού εκφράστηκαν παραπάνω, ή προϋπήρχαν ιδρύματα πού δέχτηκαν και την προστασία του 'Ανδρονίκου. 'Η άποψη του 'Ορλάνδου, πού αποδίδει την ίδρυσή τους στόν 'Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο (1291)¹²¹, μπορεί από την ίδια την έκφραση του κειμένου τής *Μεταγράφεως* νά θεωρηθεῖ ως έπισφαλής. 'Ο Καλονάρος θεωρεῖ ότι τó χωρίο του Χρονικού πού μάς παραδίδει τά σχετικά με την ίδρυση των εκκλησιών, είναι αποτέλεσμα συμφυρμών και συγχύσεων πού έγιναν στην ιστορική διαδοχή των γεγονότων από τούς μοναχούς τής Βαρνάκοβας και συνδέει την είδηση με τή μεταγενέστερη παρουσία του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ως κυρίαρχου τής περιοχής¹²². 'Η σύγχυση των Κομνηνών με τούς Παλαιολόγους, πού άναγνωρίζεται εύκολα στα χρονικά σημειώματα τής μονής, μάς άναγκάζει νά κατευθυνόμαστε σε διάφορες ύποθέσεις πού άπαιτούν ώστόσο κάποιες έπιφυλάξεις και πού ύπαγορεύονται από την έλλειψη των έλεγχομένων ειδήσεων. 'Ο συμφυρμός όμως πού φέρει τόν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο *αυθέντη* των παλαιών Πατρών δέν εύσταθεί, κυρίως γιατί τó πρόσωπο του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα είναι περισσότερο εύκολο νά τó παρακολουθήσουμε ιστορικά.

121. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, 'Η Μ. Βαρνάκοβας, σ. 10.

122. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, Βαρνάκοβα, σ. 138, σημ. 2.

ΠΙΝΑΚΕΣ *

Α. Προσώπων*

*Αγγελος Δούκας Κομνη- νός (ι)	στ. 32-33	Acacio	στ. 10-11, 56
*Ακάκιος (μοναχός)	» 12, 64-65	Alessio Comneno	» 7-8, 22
*Αλέξιος Α' Κομνηνός	» 7-8, 25, 30-31	Alexio »	» 27
*Ανδρόνικος Παλαιολόγος	» 33-34, 80- 81	Andronico Paleologo	» 29, 69-70
*Εμμανουήλ (βλ. Μανουήλ)	» 56	Angelo Duca	» 29
*Ιωάννης Κομνηνός	17-18, 63, 104	Emmanuele Comneno	» 17, 23, 28, 48
*Ιωάννης, μοναχός Μ. Βαρ- νάκοβας	» 66, 102	Giovanni Comneno (Andria, 15, 88)	55
Μανουήλ Α' Κομνηνός	» 19-20, 26, 31	Giovanni monacho	» 57-58, 87
Τιμόθεος, ηγούμενος Μ. Βαρ- νάκοβας	» 100	Timotheo monacho	» 86

Β. Τοπωνυμίων*

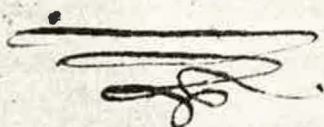
Βαρνάκοβα, Βερνίκοβο	» 5,15-16,22- 23, 30, 43.	Borgo, Bosco,	» 54, 51
Λευκάς	» 95	Lepanto	» 6, 59, 61
Λόγγος	» 58-59 62	Leuca	» 81
Μόρνος	» 49	Morno	» 42
Νεόκαστρον	» 61	Neocastro	» 53
Ναύπακτος	» 6, 67-68, 70	Patrasso vecchio (Patrasso, 82)	» 66, 71-72
Ξηροπήγαδον	» 72	Petra	» 60
Πάτραι, Πάτρα	» 77, 83, 96	Tre chiese	» 67-68
Πέτρα	» 69	Varnacova	» 4-5, 13- 14, 19, 26-27, 37
Τρεῖς ἐκκλησίαι	» 78	Xeropigado	» 62-63

Γ. Ἐκκλησιῶν*

Ἁγ. Ἀρσενῆς	» 60	S. Andrea (Tre Chiese)	» 76
Ἁγ. Ἀνδρέας (Τριῶν Ἐκ- κλησιῶν)	» 88	S. Arsena	» 52
Θεοτόκος (Βαρνάκοβα)	» 4	Genitrice di Dio (Varnacova)	» 3-4
Θεοτόκος (Τριῶν Ἐκ- κλησιῶν)	» 89	B. Vergine (Tre Chiese)	» 77
Ἁγ. Νικόλαος (παλαιοκλή- σι)	» 52	S. Nicolo (chiesavecchia)	» 45
Ἁγ. Νικόλαος (Τριῶν Ἐκ- κλησιῶν)	» 87	S. Nicolo (Tre chiese)	» 75

* Πρόσωπα, τοπωνύμια καὶ ἐκκλησίες ποὺ ἀναφέρονται στὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ.

Μεταγραφή
 ὁργανομένη ἀπὸ τῶν Χρῶναις
 τῆς Ἐκκλησίας τῆς ὑπερα-
 γίας Θεοτοκου τῆς ἑσπονο-
 μαζομένης Βαρνακοβα.
 ὠλοστον τῆς ὠλεως
 Ναυπακτου.



Εβασίλευσεν ὁ κύρ Αἰ-
 ξίς ὁ Κομνηνὸς χρόνους
 τριακτα ἐπὶ α' **λβ**. ὅστις ἐστὶ τῷ
 Δεῖου. καὶ ἀγγελικὸν ἔχρησεν
 μετανοήσας. **Α**χάκιος. κείτω
 δὲ ἐν τῷ **Λαγοναχι**. εἰσερχόμε-
 νοι ἐν τῷ **ναῶ**. ἐν τῷ ἁγίῳ
 μερῶ. ἐν τῇ αὐτοῦ μηνί **Βερνικα-**
βου.
 Μετὰ δὲ τούτοις ἐβασίλευσεν
Ιωαννης ὁ Ἀνδριᾶς. ἐπὶ **κδ**.
 Μετὰ τούτον ἐβασίλευσε κύρ
Μανουὴλ ὁ Πωρφυρογεννῆς.
 κείτω δὲ καὶ αὐτὸς ἐν **Λαγοναχι**
 τῆς ἐαυτοῦ μηνίς **Βερνικαβου**.
 εἰσερχόμενοι ἐν τῷ **ναῶ** **δεξιὰ**.
 ἀντικρυς τοῦ κύρ **Αἰξίου**. οἷς
 καὶ αὐτὸς κύρ **Μανουὴλ** **πρῶ-**

τῆς αἰς τῆς βασιλείας ἐτη ΛΗ.
 καὶ εἶναι οἱ κτήτορες τῆς ἀγρίας μο-
 νῆς ταύτης τῆς Βερνικώβου Ἀρχιε-
 πύτου Κομνηνοῦ, Μανουὴλ τοῦ ἑπο-
 φερομεννύτου Ἀρχιεπύτου τοῦ Δούδα,
 καὶ Ἀνδρονίκου, καὶ οἱ ἑταρῆες οἱ
 ἀναδεν κτήτορες ἐν τῇ Χονδίᾳ τῆς
 αὐτῆς μονῆς, καὶ μνημιονόοντες,
 ἀκατάπαυστος εἰς τὰς ἀγρίας, θύ-
 ραις, καὶ ἱεραῖς μυσταγωγίαις, καὶ ἁ-
 λοχουδίαις, ἕως τῆς αἰήμερον.

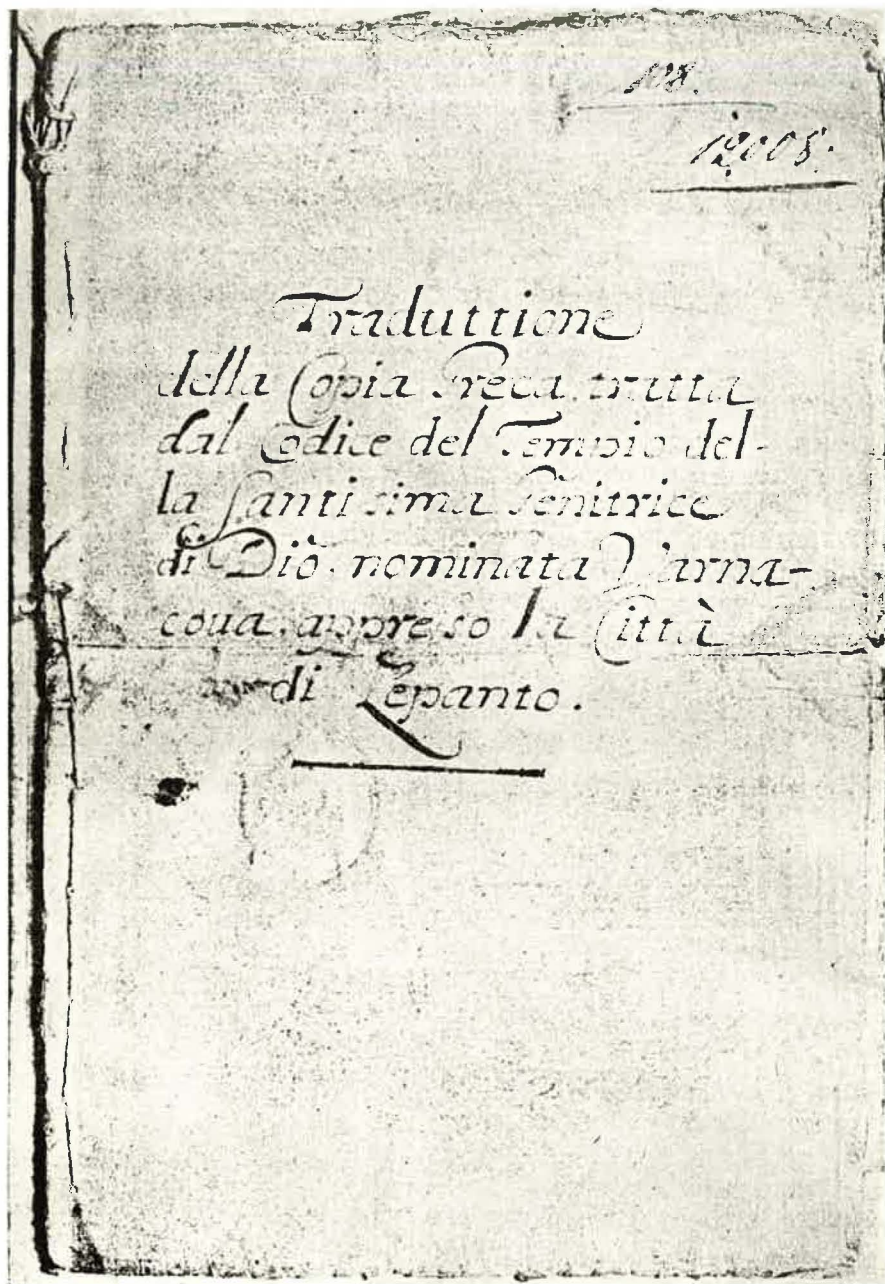
Τὸ δὲ Τοποδέσιον τῆς Βερνικώβου
 ἢν ἐπὶ τόπου πεδινῶν εἰς μέσον
 ἀνομαλῶν, δηλαδὴ, λαχκοδῆ, ὁρίων
 δὲ καὶ τοὺς τόπους τούτους, ἀπὸ δὲ
 τὸν πόρον τοῦ ὀνομαζομένου πο-
 πεμῶν μορῶν, ἕως τὸ ἀκρὸς τῆς
 θαλάσσης, καὶ ἕως τὸ πελαιοχλοῖ
 τοῦ ὀνομαζομένου ἁγίου Νικολαῦ

μέ ἔχον τὸν λόγιον, καὶ ἀφιεράθη εἰς
 τὸ αὐτὸ μοναστήριον ὡς αὐτοῦ δούσε-
 βεσσας Εὐμμεανουῆλ τοῦ πατρι-
 ρογεννήτου. ἔχον δὲ καὶ μετοχι-
 ον εἰς τὸ ἄκρον τοῦ λόγιου, παρσι-
 ον τῆς διακονίας τὸν γαῖον τοῦ ἀ-
 γίου Ἀρσενῆ. τὸ δὲ νεοκαστρον ὁ-
 ποῦ εἶναι εἰς τὸ ἄκρον τοῦ λόγιου,
 ἀφιεράθη ὡς αὐτοῦ Ἰωάννου βασιλε-
 ως τοῦ μτ. Ἀκακίου ἡγουμένου.
 ἔστι Ἰωάννου τοῦ μοναχοῦ. ἔχον
 δὲ καὶ παρσιον τῆς ναυπακτοῦ με-
 τόχιον εἰς πλὴν πέρας τῆς ὑπέξω-
 δον τῆς ναυπακτοῦ, καὶ ἐλαϊαῖς ρί-
 ζαις ἑξακοστικαῖς ἐβδόμυττα ἕως
 τὸ ξηροπήϊαδον, καὶ ἐλαϊογίδιον,
 καὶ ἑτερον μύλον, καὶ χρυσόβουλα
 βασιχικὰ βεδουσα. καὶ ἄλλο με-
 τόχιον παρσιον τῆς παλαιᾶς πα-
 τρας, τὸ ὀνομαζόμενον ῥεῖς Ἐκκλη-
 σιαίς

σίαις, αἱ ὁποῖαι ἐκτίθησαν παρὰ
 τοῦ ὤσεβεγατου Ἀνδρονίκου τοῦ
 παλαιολόγου, αὐθεντοῦντο τῆ-
 του τῆς παλαιᾶς πατρὸς ἐπὶ τῇ
 καὶ τότε ἀφιέρωσε τὰς τρεῖς ἐκ-
 κλησίας εἰς τὸ ἀναθεῖν μοναχήρι-
 ον, τὸν ἱεὸν τοῦ ἁγίου Ἰεροκλέους,
 τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, καὶ τὸ ὑψηλίας
 Θεοτόκου, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀρχαῖαι
 ὡς φαίνον, καὶ ἀντικειμέναις, ἔχον
 ἐκεῖ καὶ βυβλία ἔξη, καὶ ἑκαταῖς.
 Ἐκατὸν ὀγδοήκοντα, καὶ τόπον ἕως
 εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ποταμοῦ ῥαχῆς
 ὅπου εἶναι καὶ πλὴν πατρὸς, καὶ
 ἑτεροῦ χρυσοβουχῆ, εἰς τὸ νὰ μὴ
 ἀποξενώσῃ ταῦτα. Λέγονται δὲ
 ταῦτα ἡγουμένοντο ἐπὶ τοῦ
 κυρ Τιμοθέου, ὁ ὁποῖος ἦν πρῶτος
 τοῦ Ἰωάννου τοῦ μοναχοῦ, βασι-

χύοντο τοῦ κυοῦ Ἰωάννου τοῦ ῥο-
 δριᾶ, καὶ ἐδόθησαν χρυσόβουλλα
 ἄξια παρὰ πάντων τῶν αὐθεντῶν,
 καὶ διὰ τὴν ἁγιάσαν τοῦ αὐτοῦ
 μοναστηρίου ὠρκίσαν πρὸς θεὸν τὸ
 μηδεὶς τῶν μετὰγενεσέων αὐθεν-
 τῶν τε, καὶ βασιλέων ἐνοχλήσαι λίπο-
 τε τὸ ἀνάθεν μοναστήριον. ἦσαν δὲ
 τότε ἱερομόναχοι, καὶ ἱερωδῆσται ἐν-
 γενήκοντα ἕξη, αἱς φράνον τὰ περὶ
 τῶν καὶ ἡ ~~καὶ ἡ~~ ^{καὶ ἡ} ~~καὶ ἡ~~ ^{καὶ ἡ} ~~καὶ ἡ~~ ^{καὶ ἡ}
 τὴν κονδία τοῦ μοναστηρίου ἐν ἔτη
 ἀπὸ .ιδεαυ 6702 . ἀπὸ κυ 1212.

6702.
 5508
 1194 3¹ 1212



Regnò D.^{no} Alessio Comneno
 ani 37. al quale per il . sacro . et An-
 gelico habito fu posto il nome di Arcio.
 Giace nel .arca . entrando nel .tempio .
 nella parte sinistra della sua Chiesa
 Varnacoua . Dopo questo regnò
 Giovanni Andoria anni 24 . Do-
 po questi regnò D.^{no} Emmanuele
 Porfirogenito : Giace anche egli nell
 arca dell'istessa Chiesa Varnacoua
 entrando nel .tempio . alla v.
 à dirimpetto di D.^{no} Alessio, quale
 lui . D.^{no} Emmanuele tenne il Re-
 gno anni 38 .

Sono li edificatori di detto Santo te-
 pio di Varnacoua Alexio di Comneno,
 Emmanuele Porfirogenito, Angelo
 Duca, & Andronico, e sono li sudetti
 edificatori notati nel codice di detto
 Tempio, e sono commemorati ince-
 santemente nelli Santi sacrificij del-
 le

le messe, & altri officij. sin' al dì d' hoggi.
 Il sito di Varnacora esiste in luogo cam-
 nestre, in mezzo anomala, cioè sopra
 e comanda questi luoghi. Dalla soc-
 catua del fiume nominato Ilornu.
 insin all' estremità del mare, e fin
 alla Chiesa vecchia nominata S. Nicolo
 con tutto l' bosco, e fu consecrato in d.^o
 Monasterio dal Religiosissimo Gima-
 nuele di Perfirgenito, hauendo arco
 un bosco in all' estremità del bosco
 annesso il mare, con la chiesa di San
 Eusebio. Ma il Neocastro che nella
 estremità del Bosco esiste fu con-
 secrato da Giovanni Imperatore,
 (così si dice), essendo ancora Abate
 Giovanni Monacho. Esiste an-
 cora vicino a Lepanto un' altro bos-
 co in Terra fuori di Lepanto.
 e tante di oluarj Seicento Settanta
 317

fin à Nereidaco, un Theotruio, et
 un Melino, e Chrysoboli Regii in con-
 ia ierogamia, et un' altro sicopino
 uicino à Patrasse vecchio, nominato
 tre fiese, le quali si sono edificate
 l'anno d'oroscopo Imperiale Saleo-
 logo che dominaua p noue anni d'oroscopo
 Patrasse vecchio, et allhora consacrò
 le d'ire fiese nel sud. Monasterio,
 il Tempio di S. Nicolò di S. Incra
 e della B. Vergine, le quali et
 come si uede tutte in riga, nauendo
 sui sei para di bō, et cliueri 180, e
 luo: sin al fiume Leucà, che è uer-
 to Patrasse, et altri Chrysoboli, acciò
 non alienino detti beni. Sono fa-
 te queste cose quando ancora era
 abate d'oroscopo Timothio, che fu pri-
 ma di Giouanni Monacho, re-
 gnante d'oroscopo Giouanni Comneni,
 e sono dati Chrysoboli Regii di

tutti li regnanti per la diuotione di
 esso Conuento, e hanno giurato
 che niuno delli Successori Dominā-
 ti, e Rè non aueranno da infe-
 rire ne l'una molesta al detto
 Conuento. Erano all'hora Hieromo-
 nachi, e Diaconi noranta Sei-
 conforme. Si uedono le loro celle,
 e la sottoscrillione di cadauno nel
 codice del Conuento, l'anno della
 redactione 6702, e della nostra
 Redentione 1212.